

Ів. Франко як історик письменства

Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені байдуже: я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Ів. Франко.

В усій моїй діяльності бажав я бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком.

Ів. Франко.

Відповідаючи на численні привітання під час святкування двадцятип'ятиліття своєї діяльності, Франко, крім двох фраз, наведених вище, як епіграф до цієї статті, сказав ще між иншим такі слова: „Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Се було саме впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім такім питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й инших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукували мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але в нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтереси до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може здвигнутися пишне сміле склепіння“.

Я навів таку довгу цитату тому, що вона, на мій погляд, незвичайно яскраво виявляє творчу індивідуальність Франка. Франко — „се європеець в нашій літературі, він з'європеїзував нашу літературу“ (Др. Ст. Смаль-Стоцький). Франко — „се перший у нас письменник, що займався письменством не лиш так собі, від нехочу, для заспокоєння хвилевих поривів, для осолоди життя, а віддав себе цілого літературі“ (Др. Ст. Смаль-Стоцький). Франко — енергійний і талановитий політичний діяч, „проводир, а заразом найпильніший та найспособніший робітник радикальної партії“ (М. Павлик). Франко — є „одним із перших в Галичині соціалістів, натхненним пропагатором ідеї еманципації робітних людей із кайданів соціальної, економічної та культурної неволі й порабощення“ (Р. Заклинський). І, разом з тим, Франко — один із перших популяризаторів Дарвина, Франко — учений,

історик літератури і етнограф, якого численні роботи здобули йому почесне докторство Харківського Університету, членство в Російській та Празькій Академії Наук, європейську відомість. Дійсно справедливі слова, що їх сказав Франко на тім самім ювілею: „Весь час моєї громадянської діяльності був я тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку“; або, як писав він в однім віршу —

Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
Усі ілюзії, всі грішні почуття,
Надії, що колись вільніше ще дихнеться,
Що доля і мені всміхнеться,
Що блиснуть і мені ще радощі життя.
Я зрікся їх на все. У тачку життєву
Запряжений, як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І, добре чую се, ярма не розірву
І донесу його до темної могили.

Він таки доніс його — ярмо, накладене на себе — до самої могили і, слабкий, спаралізований, все-таки думав, писав і помер, гостро свідомий того, як багато залишав він недоробленого, недокінченого.

Величезний діапазон роботи Франка надзвичайно утрудняє характеристику його. Щоб конкретніше усвідомити цілий обсяг діяльності Івана Франка потрібна спільна робота кількох осіб, і, коли ми нині знаємо „Франка-поета“ (статті М. Зерова, П. Филиповича) коли нам ясне художнє оформлення „ранніх художніх спроб Франка-соціяліста“ (стаття Ол. Дорошкевича при повісті „Борислав сміється“, коли в ряді характеристик (Р. Заклинського, В. Коряка, А. Річицького й ин.) перед нами визначився образ Франка-публіциста, трибуна, коли, нарешті, загальну характеристику Франка, його життєвої путі дали акад. С. Єфремов, С. Пилипенко й інші, то для найліпшого пізнання всієї багатогранної постати Франка ми повинні уділити увагу ще й Франкові-вченому, Франкові-історикові літератури.

Маємо на те об'єктивні причини: протягом цілого свого життя прагнув Франко наукової діяльності, і коли не став професором, не створив своєї школи, не залишив по собі учнів, то причиною тому були ті-ж „независящие обстоятельства“, які в колишній австрійській монархії відігравали таку саму велику роль, як і в колишній імперії російській. „Ще в нижчій гімназії, — писав він М. П. Драгоманову, — я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т. и.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитка, вміщаючи 800 номерів — правда в значній часті — коломийок“ (Ів. Франко. Твори, т. I, 175). Пізніше, сидючи в коломийській тюрмі, в жахних умовах, він примудрився зібрати „значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних“ (ibid., 183). Очевидно, потяг до наукових інтересів у нього був ще за тих молодих літ, потяг до певної міри інстинктивний, бо в тім самім листі до Драгоманова Франко признається: „Лекції на університеті зовсім мене не заняли і не дали мені нічогосінько — ані методи, ані здобутків“ (ibid., 179).

Ми ще дуже мало знаємо подробиці літературної діяльності Франка. Зокрема дуже трудно говорити про наукову його роботу

перед початком дев'ятидесятих років. Вісімдесяті роки були для Франка роками боротьби за існування, літерально — за кусок хліба. Він дуже багато писав тоді, писав і науково-літературні статті, але навряд чи надавав їм більшого значіння, вважаючи їх тільки за дань часові. Згадуючи 1914 року за свої „Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка“, написані 1881 року, Франко відзначає, що „тільки другу з тих студій вважаю потрібним передрукувати тепер, як річ на мою думку досить заокруглену та непередавану“ (Ів. Франко. Темне царство. Львів, 1914, 3).

Зате з початку 90-х років він рішуче звертається до наукової роботи: 1892 — 94 р.р. їздить до Відня, де працює в проф. В. Ягіча; 1894 р. він дістає ступінь доктора філософії за монографію про Івана Вишенського. До цього — ж таки часу належить і нещаслива спроба Франка одержати катедру української літератури в Львівському університеті: блискуча вступна лекція (виклад габілітаційний — „Наймишча Тараса Шевченка“) з'єднала йому одностайне визнання професорської колегії, але міністерство відмовило йому затвердження. Як гірко писав про це сам Франко, — „об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би сталися мої виклади. „Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!“ Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси і Австрії одержує шість чи сім платень. Природня річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приват-доцента мусіла впасти, а мотив „політичне прошле“ був лише чемним прикриттям дійсної причини...“ (Іван Франко, Твори, т. II, 274).

Проте ця несподівана і тим ще гіркіша подія не зробила кінця розвитковій науковій діяльності Франка, і навіть не припинила її на час. Останнє двадцятиліття його життя минає під знаком науки: поезії, белетристиці і публіцистиці він уділяв чим-раз менше часу, від активної політичної роботи він одійшов, і в центрі його уваги стало Наукове Товариство імені Шевченка, де він був головою історично-філософічного відділу та керівником роботи кількох комісій, і власна наукова робота. Власне на це двадцятиліття й припадають усі ті історично-літературні роботи Франка, за які він заслужив на почесну й широку славу.

Я не маю наміру давати в цій статті бібліографічного огляду наукової діяльності Івана Франка: хоч яка корисна ця робота, її навряд чи можливо виконати в наших умовах відрізаності від галицьких бібліотек, при неможливості ознайомитися з масою статей Франка по різних часописах і газетах. Бібліографічний облік діяльності Франка можна виконати (що, здається, і робить В. Дорошенко) тільки в Галичині. Мені ж хотілося відзначити тільки загальний характер його історично-літературних робіт, спинитися на принципіальних, методологічних поглядах, що висловлював Франко і здійснював в своїх роботах.

Ще на світанку літературної діяльності сформулювався у Франка погляд його на істоту літературних явищ. „Тисячні естетичні правила, — писав він 1878 року, полемізуючи з Ів. Нечуєм - Левицьким, — повставали

й зчезали в протязу століть, — для нас вони пропали і стали пустою фразою; головне діло — життя. Значить література і життя мусить стояти в якійсь тіснішій звязи“ („Література, її завдання і найважливіші гріхи“. — Молот, 1878, ст. 209 — 215). Цю думку — про тісний і безпосередній звязок літератури з життям — Франко визнавав ціле своє життя; її мав він на увазі і 30 літ пізніше, коли, в статті „Теорія і розвій історії літератури“ (Зап. Наук. Тов. імени Шевченка, т. 89), писав: „В найширшій розумінню сього слова література, се збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народа (національна література), чи то більшої групи народів, або й усього людства (всесвітня література), зложених у людській мові“ (5).

Останнє визначення зумовлює і зміст науки історії літератури та методи її розроблення. „Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації“, історик літератури, на думку Франка, — „мусить розрізняти своєрідно-національне від загально-міжнародного: національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародний зміст. Він мусить слідити течії літературної моди і духових шаблонів та формулок, що пливуть із краю до краю і нераз віками вяжуть фантазію, творчість і чуття письменників. Мусить стежити, як серед тих переможних шаблонів та пануючих формулок звільна, під впливом ріжних обставин, наклбовуються нові форми і відмінні погляди, виринають зразу в виді сумнівів, міцніють до ступня протесту й негації, поки нарешті не здобудуть собі переваги і своєю чергою не витворять нової моди, нової школи, нового шаблону, що піде знов панувати поза межі свого народження, поки й його не розвалить нове слово“ (8-9); нарешті історик літератури „мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та з другого боку не може обмежатися на самім мальованню того культурного тла, бо все-ж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, нераз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змальовання життя, ролів і впливу тих одиниць, се одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріялу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде одначе шукати їх виразу не в придержуванню естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“ (15-16).

Як видно з цих цитат, Франко ставив до історика літератури надзвичайно широкі вимоги, — щоб він увімкнув у коло своїх вивчень і психологію творчости, і соціально-економічне дослідження епохи, і формальні питання, і ин. Сам Франко здійснював висловлені ним принципи протязом цілої своєї наукової діяльності: широта цих принципів як-найлучче гармоніює з загальною широтою його інтересів, про що говоривлося на початку цієї статті. Тому він з однаковою любов'ю писав дослід про Варлаама та Йосафа — старохристиянський духовний роман, — сліdkуючи за його історією в різних

народів, а потім переходив до сучасної української літератури (статті про Лесю Українку, Старицького, Самійленка, Тобілевича, „Молоду Україну“), захоплювався питанням психології творчості („Із секретів поетичної творчості“), щоб дати потім великі роботи про „Стару Русь“, про Петрушевича, Гушалевича й ин.; а цю роботу він залишав для широкого, критичного, наукового видання старо-й новозавітніх апокрифів, для „Студій над українськими народними піснями“, для дослідження коломийкового розміру. Все те було йому конче потрібне, все те входило в коло його інтересів, бо література — „се найвищий вицвіт людської цивілізації, найкраще її мірило“ (6).

Зв'язок з життям, зв'язок із сучасністю Франко намагався встановити навіть там, де його більше можна було вгадувати, аніж відчувати. Досліджуючи укр. народні пісні, він ставить перед собою проблему — встановити „зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок із загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчості“. „Такі критичні дослідження над поєдинчими піснями, — говорить Франко далі, — дуже часто дозволяють нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народної маси пішли дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили“. (Студії, 6). І — як паралель: того-ж таки зв'язку шукав він і в письменних сучасників. Полемізуючи з Єфремовим, він писав за молодих українських белетристів: „Головна їх задача лежить в тім, щоб, як казав колись Шекспір, бути зеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному зв'язку і в тайниках його душі, давати сучасності й потомності те, що Золя називав „людськими документами“ — в найширшій значінню цього слова“ (Літер.-Наук. Вістн., 1903, т. XXI, ст. 119).

Остання цитата не повинна, однак, наводити на гадку, що Франко отожднює методи історично-літературної науки з прийомами критики. „Літературна критика, — пише він, — не те саме, що історія літератури, хоча історія літератури може і мусить в великій мірі користуватися здобутками літературної критики. Значить, літературна критика по нашій думці не буде наукою історичною і історичний метод може мати для неї тільки підрядне значіння“. (Літ.-Наук. Вістн. 1898, т. I, ст. 23). Літературна критика, на думку Франка, повинна бути „поперед усього естетичною, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися тими методами наукового дослідження, якими послугується сучасна психологія“ (ibid., 25¹).

1) Було б, звичайно, помилкою, спираючись на ці заяви Франка, уважати його за представника та прихильника суто естетичної критики. Він, правда, признається, що для нього, яко критика, „нема нічого цікавішого... як слідити крок за кроком розвій автора, прислухаючись, як в його слові звільна міцніють, доходять до переваги, а далі до повного гармонійного панування тону, властиві його талантові“ (Літ.-Наук. Вістник, т. III, 8). Однак, увага до цих тонів не переходить у нього в естетичне смакування. „Поетична краса, — каже він в тій самій статті про Лесю Українку, що з неї взято й попередню цитату, — се не є сама краса поетичної форми, ані нагромадження якихось ніби-то естетичних і гарних образів, ані комбінація гучних слів. Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красу, коли являються частинами вищої цілоти — духової краси, ідейної гармонії“ (ibid., 27). І в своїй

Те, що говорилося вище за незвичайну широту наукових інтересів Ів. Франка, не треба розуміти так, ніби він у своїй роботі розкидався, безладно переходив від одного питання до другого. Властиво вся наукова діяльність нашого вченого групувалася довкола кількох тем; тільки він розробляв їх не зразу, іноді залишав їх на час за-для інших робіт, що більше були на часі, щоб пізніше знов до них вернути. Характерне з цього погляду визнання самого Франка про походження його „Студій над українськими народними піснями“, яких перший том вийшов року 1913. „Студії над народними піснями нашого народу, — пише він у передмові „Від автора“, — почалися в мене вже досить давно, а з важніших праць на тім полі згадаю тільки: „Козак Плахта, українська народня пісня, друкowana в р. 1628“, студію, друкovanу 1902 р., і студію „Пісня про правду і неправду“, друкovanу в р. 1906. В тім же році в-осени я розпочав довший ряд студій над українськими народними піснями, думами та віршами, на основі друкowanych та рукописних матеріалів, і написав зразу студійки про бандурку, про „Пісню про Варшаву“, про битву під Хотином, і просторішу студію над піснями про комаря. Та одержавши від д. В. Гнатюка розвідку Потебні про пісню про Стефана воеводу, я головню на її основі написав свою студію про сю пісню, а потім зробивши інвентар історичних народніх пісень про Турків, Татар і козаків, я написав дальший ряд студій (ч. II — XVI), що були друкovanі р.р. 1907 — 1908. В тім році наслідком мого занедужання настала перерва в моїх „Студіях“ і опубліковані досі числа видав. д. В. Гнатюк зі своїми доповненнями окремою брошурою як часть першу. Аж у початку 1910 р., віднайшовши між моїми паперами давніше написані розвідки (ч. ч. XXVII — XXXII) і доповнивши їх подекуди новими матеріалами, я розпочав друкувати дальшу серію „Студій“¹⁾. За ці кілька літ у Франка до його статтів набралася ціла серія поправок і доповнень, що їх дібрав він сам або подали йому товариші. Весь цей матеріал зібрав Франко як „Додатки й поправки“. „По невеличкім екскурсі в XVIII в., — пише далі Франко, — до якого належать пісні про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку, та почасти про комаря (ся остатня розвинулася ширше аж у XIX в.), я вернув знов у половину XVII в. і в просторій студії про початки Хмельниччини попробував дати розбір пам'яток нашої народньої творчости, що відносяться до пам'ятних подій 1648 р., на основі сучасних і пізніших історичних жерел. Метою досліду було показати, скільки в пам'ятках народньої творчости, піснях, думах та віршах, міститься історичної правди, і наскільки їх можна вважати історичними жерелами, а в дальшій лінії, в яким

цікавій статті про українську поетесу Франко старанно підкреслює ідейну вагу найліпших творів Лесі Українки. Можна було-б і ще навести кілька аналогічних випадків з літературної діяльності Франка, але навряд чи це потрібно нині: Франко літературний критик — це зовсім окрема, велика тема; її мало розроблено в літературі про нашого письменника, а розробити її, мені здається, конче потрібно. Стаття К. Довганя: „Літературно-критичні погляди Івана Франка в 1890 — 1900 роках“ (Життя й Революція. 1926, № 5. ст. 93 — 102) є, власне, лише початок в таких студіях.

¹⁾ В наведеній цитаті я скрізь опустил точні бібліографічні вказівки: зроблено це для того, щоб не рябити статті бібліографією, якої я свідомо відмовився.

часі повставали вони і які усні та писані традиції входили в їх основу. В тій студії про Хмельниччину, в думах, піснях та віршах, я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею методою не одно таке, чим може покористуватися також автор т. зв. прагматичної історії нашого краю. Тою самою аналітичною методою оброблена також вірша „Жарт непотребний“ про події 1702 р., яку я вважав можливим обробити тепер, перериваючи ряд студій про Хмельниччину“ (Студії, III, IV).

Подібним способом були задумані й поволі здійснені інші цикли робіт Франка; так само він, прим., поволі обробляв матеріали з історії української (головно „карпаторуської“) літератури XVI—XVIII в.в., які йому не пощастило вже з'єднати в одну цілість (коли не числити двох ранніх спроб систематизації: „Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku“, 1892 і „Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII в.“). Зокрема багато працював Франко коло віршової поезії цього часу і не раз вертав до неї то з новими публікаціями текстів, то з пильним історично-літературним розбором окремих віршів. Останніми роками він дуже цікавився старою вертепною драмою, давши тут крім заміток загального характеру („До історії українського вертепа XVIII в.“, 1906) і кілька спеціальних дослідів („Інтермедія єврея з Русином“ 1906 і 1913 і ин.). В своїх замітках Франко притягає великий порівнявчий матеріал, вивчає долю лялькового театру в античних часах і на Сході, потім у середньовічній Європі, в різних народів, і, нарешті, спинившись на вертепі українському, подає масу невідомого матеріалу, взятого зі старих рукописів та книг. З нової української літератури інтересував його Шевченко — до окремих питань його вивчення він не раз повертався — і письменники з доби галицького відродження. Одначе треба сказати, що на полі нової української літератури інтереси Франка були цілком випадкові, епізодичні і викликані були або новими матеріалами, що діставалися йому до рук, або іншими такими-ж одиничними причинами. Центр своєї уваги звертав Франко переважно на стару українську літературу, перед Котляревським.

В однім місці він це пояснює так: „Ми не повинні забувати“, — пише він, — що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духове життя, були люди, що саяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, саяк чи так шукали якихось ідеалів і доріг для їх осягнення. Цевна річ, письменські проби тих людей були скромні; мало в них творчої сили, мало оригінальності. Вірні духовому складові старої Руси, вони любили ходити утертими стежками і хоч може принципіально й не цуралися новини, та для їх невеличкої освіти, для тісного кругозору їх поглядів і інтересів вона була недосяжна. Доволі з них, коли в тім тіснім кружку, серед якого вони жили й для якого трудилися, вони здужали зберегти бодай зерно традиції, роздути бодай промінчик світла“ (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I, Львів, 1896, ст. I). Наведена цитата з'ясовує і ще одну рису, характерну для Франка — любов до маловідомих, забутих письменників, другорядних і загублених пам'яток: його приваблювала сама перспектива віднайти ту традицію, той „промінчик світла“, про який

він говорив. Він з особливим задоволенням відзначав пробуджену любов до літературної минувшини української, зазначаючи появу ряду робіт, перейнятих ідеєю органічного процесу розвитку української літератури. „Такі праці, — писав він у тій самій щойно цитованій роботі, — хоч нераз на перший погляд дрібні і антикварські, в результаті дають тривкий і широкий підклад для нашого дальшого розвою і мусять швидше чи пізніше в широких і що-раз ширших масах нашого народу відродити те почуття національної суцільності та солідарності, що проривалося в великих хвилях XVII віку, та не могло довго встоятися. Чуючи себе нацією суцільною і солідарною в духових і економічних інтересах, ми знайдемо тоді в собі самих, в нашій солідарності той огонь і запал до праці, котрого нам тепер так часто не стає, знайдемо і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих споміж нас гонить на поклони чужим богам“ (ор. cit., II).

Сам Франко висловлені від нього думки зробив непохитною основою своєї наукової діяльності: майже жодна його робота не виходить без супроводу широких документальних і бібліографічних довідок і матеріалів. А багато робіт повстали просто таки з тих сирових матеріалів, які знайшов, видав або запровадив до наукової обіхідності Франко. Багато дечого закидали Франкові — іноді справедливо, іноді помилково, але навіть найзапекліші його наукові супротивники (прим., акад. В. Істрин) не могли відмовити йому величезної ерудиції, роботоздатності й прекрасного знання того „чорного двора науки“, яким багато вчених цілком безпідставно нехтують. На роботу на тім чорнім дворі Франко витрачав може занадто багато енергії, відшукуючи та збираючи рукописи, тексти, підготовляючи їх до видання й коментуючи. Чого варті самі його „Апокрифи і легенди з українських рукописів“ (4 т. т.; 1896 — 1903), що відкрили для наукового досліду цілі гори нового, майже невідомого матеріалу, „річей позбраних випадково, уривків і шматочків, чудом якимось урятованих від затрати“ (ор. cit., XLVIII)? При тім Франко майже ніколи не обмежувався на голій публікації сирового матеріалу, але або тут таки обробляв його відповідним способом, або додавав вступні уваги дослідного характеру. Остання обставина свого часу споводувала гострі та навряд чи справедливі заперечення В. Істрина, який думав, що „видання широкого циклу текстів і їх оброблення не можуть сполучатися в одній особі при нинішньому стані науки і широко розвинених її вимогах. При стремлінні робити одне й друге, одне буде мати хиб, або оба не будуть відзначатися потрібними якостями“ (Журн. Мин. Народн. Просв. 1898, № 1, ст. 131).

Називаючи ці уваги „навіть чи справедливими“ я не хотів сказати, що в науковій діяльності Франка не було помилок: самі умови його наукової роботи, якою він міг займатися тільки на дозвіллі, замість відпочинку, в періоди інтенсивної і тяжкої боротьби за шматок хліба¹⁾, сприяли подібним помилкам і, заразом, виправдували їх.

¹⁾ Закінчуючи свій вступ до першого тому згаданого зібрання апокрифів, Франко писав, що ця робота „мало не через два роки завдавала мені багато труда та заразом була відпочивком серед важких обставин того духового і товариського життя, в яких мені доводилось жити“. (Пам'ятки, LXV).

І Франкові випадало робити часом дуже прикрі помилки: в своїй книзі про Івана Вишенського він, прим., Максима Грека, назвав московським мітрополітом (архієпископом), а „Изборник Святославов“, відкрив аж 1795 року, тим часом як він був уже відомий мало не сто років перед тим. Певна річ, із цих і подібних похибок не слід робити якихось висновків: це тільки показник тих недогідних умов, що я за них згадував.

Казавши про історико-літературну діяльність Івана Франка, не можна оминати його полеміки з акад. В. Істриним, хоч-би тому, що полеміка тая має глибоко-принципіальне значіння. В. Істрин, який взагалі дуже неприхильно ставився до української літератури, досить виявив це у згаданому великому розборі Франкового видання апокрифів. „Издатель... говорит в предисловии,— пише в цім розборі Істрин,— что имел в виду собрать духовное достояние малорусского народа, которое пренебрегается людьми, бегающими на служение к „чужим богам“. Ясно, цель — национально-патриотическая. Но разве можно ограничиться этим и разве можно думать, чтобы и сам издатель имел это только в виду?... Лица, не имеющие причин к проявлению малорусского патриотизма и рассматривающие духовное достояние „малорусского“ простого человека неразлучно с достоянием великорусского... могут прилагать к разбираемой книге другие требования“ (ЖК. М. Н. Пр. 1898, № 1, ст. 125 — 126). Вже хоч би з тону цієї цитати можна висновити, що робота Франка не задовольнила його рецензента. Дійсно він відзначає в ній відсутність ясно поставленої мети видання, наукове значіння виданих апокрифічних текстів, як таких, визнає нікчемним, саму роботу коло текстів вважає за механічну і випадкову і т. д. Тільки одночасні одзиви інших учених дають змогу добачити в рецензії не суто-науковий підхід, але до деякої міри політичну вихватку.

Це стало ще ясніше кілька років згодом, коли, в одній своїй статті, В. Істрин порушив питання про неперерваність традицій так званого Київського й Володимирсько-Суздальського періодів, що з них останній знов же дав літературу Московської Руси. Стаття, очевидно, мала на меті уґрунтувати наявність „Київського періоду“ в курсах історії російської літератури, довести, що вже мовляв в XIII віці позначився ряд пам'яток не київського походження. Висловлюючись проти загальноприйнятої для літератури XI—XIII вв. назви „київської“, „без докладного зазначення, як розуміти цю назву“, В. Істрин звертає увагу на те, що існує ряд пам'яток, які, належачи до XIII віку, виходять поза межі Київської землі і наводять на інші міркування. „Нехай уже старий період і називають Київським,— пише В. Істрин — певне, з деяким обмеженням,— але може ряд літературних творів XIII віку доведеться виняти з „Київського періоду“ і перенести на інший“. В XIII в.,— продовжує Істрин,— вже ясно позначилися особливості „южнорусского“ язика, але з пам'яток, що дійшли до нас від того часу, нема жадної, щоб мала історико-літературну вагу. А всі літературні пам'ятки (Толкова Палея, Моленіє Данила Заточника, друга редакція Олександрії, повість про Індійське Царство і и.)

збереглися в списках „севернорусских“. „Мимоволі вирінає питання: чи не мусять усі ті пам'ятки, — а коли-б пошукати, то й ще інші, — бути злучені в одну групу і в'язатися не лише часом свого походження, але також місцем, тоб-то чи не мусимо ми дивитися на них, як на пам'ятки північно-східної Русі бачити в них нову течію, незалежну від Київської літератури?“ І далі: „Чи не звідси, чи не від першої половини XIII віку повинні ми почати окремий період історії руської літератури, тої літератури, що в XV віці являється нам з дуже виразною фізіономією? Се була-б література великоруська, що зробившись з часом літературою московською, рівночасно робилася літературою загально-руською. Стара південно-руська література розплилася в новій, що виросла під новими історичними умовами, і стратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенням південно-руської літератури працювали остільки-ж південно-Руси, скільки й Великоруси, а коли покажуться правдою, що Слово о полку Ігореве було писане хоч і в Києві, але Чернігівцем, тоб-то Великорусом, як недавно досить переконуюче доказував д. Адріанов, то у оборонців південно-руської літератури буде відібраний остатній аргут. В усякім разі мені здається, що не зашкодить обернути свої досліді на те, аби відшукати сліди літератури на північній сході в першій половині XIII в. ... Годі-ж думати, аби московська література XIV в. явилася раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише трохи освітити півторавікову пітьму. А се само собою доведе нас до питання про хронологію в староруській літературі і до принципіальних питань методології“. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1903, X, 216 — 218).

У своїй відповіді Істрину Франко передусім відзначає, що нічого не має „против фактичних здобутків досліді проф. Істрина“, так само, як і проти його ідей, — „винайти в безладній масі староруського безіменного або псевдонімного письменства спеціальну групу владимирсько-суздальських творів“. „Але аргументи й загальні міркування, якими проф. Істрин обставив те своє відкриття, зібрані по моему досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якимось сектантським духом викривлений спосіб думання. Се аргументи, яких би не слід надіятися від чоловіка, що так обережно і з таким накладом праці та коштів поступає там, де мова іде про усталення двох редакцій пустої компіляції з дрантивих грецьких хронографів. У Володимирі, а потім у Суздалі витворюється в початку XIII в. нова течія руської літератури. Річ зовсім можлива. Ми маємо навіть звісного репрезентанта тої літератури, Серапіона Володимирського, і на ньому було-б найліпше студіювати фізіономію тої літературної течії. Але проф. Істрин не робить сього; він ані згадує про Серапіона, удає, немов поза пам'ятками згрупованими ним, панує цілковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний Рус, стоїть у безпосереднім зв'язку з київським письменством, продовжає його традицію, а сього не хочеться бачити проф. Істрину... Проф. Істрин пильно зазначає — і по моему вірно — що література XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав ані одного Велико-руса, який причинився до її витворення, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централізуватися в Володимирі й Суздалі, він зараз

же додає, що „стара література зараз же перейшла з київської території до нового центра“. Чи справді? Має проф. Істрин хоч тінь доказу на се? Але зробивши таке логічне *salto mortale*, проф. Істрин зараз же триумфально додає, що та чудом божим зцентралізована в Володимирі, потім у Суздалі, далі в Москві література, роблячися національно великоруською, робиться рівночасно общеруською. Чи справді? Котрі то такі твори московської літератури XV—XVI віку зробилися общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може Задонщина, або Домострой, або послання Івана Грізного? Інтересно би було зрозуміти, як се „стара південно-руська література розплилася в новій“? Чи розплилися Іларіон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова Літопис? Що суздальські та московські компілятори помішали їх твори з пізнішими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще мабуть слаба історична заслуга. Признаючи дуже виразну літературну фізіономію тільки владимирсько-суздальській літературі „хоч і компілятивній“, яку тільки йому першому пощастило відкрити, проф. Істрин рівночасно вважає можливим відмовити характеру південно-руській літературі, відмовити не виразно, а фарісейською клавзулею „если она его имела“. Лишаю на поталу філологам теорії проф. Істрина про два діалекти, видні буцім то в південно-руській літературі XII чи XIII віку, та про великорусизм Чернігівця автора Слова о полку Ігореве, а зверну лиш увагу на спосіб вислову вченого одеського професора; врадувавшись відкриттям д. Адріянова, що автор Сл. о п. И. був Черніговець і зараз-же ескамотувавши його до Великорусів, проф. Істрин плеще в долоні і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, та й то виграною не дуже чистою, бо вона полягає на хитрім відібранні у противника його „останнього атута“. Здавалось би, що тут мова не про газардову гру з вольтами, а об'єктивне досліджування фактів, та проф. Істрин мабуть розуміє се инакше. У нього на кінці наукової аргументації стоїть, здається, Катонівське: *Ceterum censeo Ukrainam esse delendam*. Еге ж, — скажемо й ми за проф. Істриним, — „треба освітити півторавікову пільму“, тільки що та пільма триває якось безмірно довше від півтора віка“ (Зап. Наук. Тов. імени Шевченка, т. XI, 1904, ст. 12—13).

Я навів майже цілком, з невеликими тільки скороченнями, думки обох учених на те, щоб читачеві ясніші стали як позиції їх, так і полемічний стиль обох. Сама полеміка тривала далі; зокрема В. Істрин відповідав великою статтею (Журн. Мин. Нар. Просв. 1905, № 8, ст. 234—292), де досить повно розкрив внутрішні, політичні пружини своєї точки зору. Зупинятися на цій полеміці далі, вважаю зайвим, тим більше, що окремі моменти її залишаються спірними й досі. Проте дальше розроблення знятих питань показало безумовну принципіальну справедливість поглядів Франка. Мусимо тільки жалкувати, що за повсякденною роботою він не зібрався упорядкувати свої погляди у систему й написати загальний огляд історії української літератури, якої суспільство мало право сподіватися від нього. „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ (Львів, 1910), що видав він перед кінцем життя, як визнав сам автор, „був писаний серед... прикрих і важких обставин“: позбавлений вільних рук з кінця квітня 1908 р.,

Франко „мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше може психічним неспокоєм“. І зовсім справедливо каже акад. Єфремов що „це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, за те з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа“ (Зап. Іст. Філол. Відділу УАН, кн. II—III, 1923, ст. 105).

Я дивлюся на цю статтю як на першу спробу підсумувати історико-літературну роботу Ів. Франка¹⁾; це поясняє, хоч звичайно, не виправдує, деякі її пропуски та недогляди. Я, прим., проминув фольклорну роботу Франка, бо не маю під руками всіх потрібних видань; гадаю, що тема про Франка-етнографа та фольклоріста заслуговує на спеціальну розробку, бо, прим., стаття О. Грушевського лише поверхово використовує відповідний матеріал. Свідомо майже не згадував я і за критичні статті Франка, що, як це зазначено вгорі, вимагають спеціального розгляду. Спеціальної студії потребує і той зв'язок між інтересами письменника та вченого, який колись відзначив проф. Ол. Грушевський, що писав за Франка: „він науково розробляв певну тему і разом з тим цікавився тією темою як письменник. Таким чином Франко-вчений і Франко-письменник ішли разом, працюючи над тими-ж темами давнього життя і звертаючи увагу кожний на цікаві для нього сторони минулого“ (З етнографічних студій Ів. Франка. Київ, 1918, ст. 1).

Франкові не судилося зайняти катедру, про яку він мріяв; не судилося йому створити свою школу в науці. Лише зрідка щастило йому поділитися своїми досягненнями з слухачами; зокрема, аж перед кінцем свідомого свого життя він зміг прочитати загальний огляд української літератури. Свою статтю, рясну цитатами, я й закінчу ще одною — спогадами одного слухача цього курсу. Ось що він пише: „Самі лекції відзначалися багатим змістом і самостійними поглядами на історію нашої літератури. Лектор зазнайомив нас з старо-руським письменством, з творами духовної літератури, розвинув перед аудиторією свій погляд на рукописну літературу 18-го століття і на безперервність української письменницької продукції од найдавніших часів аж до Котляревського і початку нової друкованої літератури. В огляді нової літератури, поруч з оцінкою артистичної вартости творів, дав об'єктивний аналіз їх національно-суспільного значіння. В особі лектора ми мали перед собою визначний тип літературного критика, котрий сполучав почуття артизму з провідною національно-суспільною думкою, опертою на непохитних щиро-демократичних підвалинах. Цікавий по змісту, ясний і переконуючий виклад, завдяки першорядним лекторським здібностям д-ра Франка, захоплював і примушував до пильної уваги. Видно було, що аудиторія що раз більше

¹⁾ Не лічу старої статті О. Кошески: Наукова діяльність Івана Франка (Літ.-Наук. Вістник, 1913, IX), вона більше говорить про науковий світогляд Франка, як за його діяльність.

споріднюється з думками лектора та що ці виклади не минуть для слухачів безслідно. Цей настрій аудиторії виявлявся в розмовах про враження з поодиноких лекцій і в сталій численній участі слухачів на лекціях Франка. Мені доводилось слухати лекції таких видатних російських професорів, як проф. Железнов, проф. Челпанов, проф. Лучицький, проф. Дашкевич, доводилося випадково слухати реферати інших відомих лекторів, я порівнював усіх цих людей з нашим лектором і в душі моїй поєднувала свідомість, якого талановитого професора української літератури в особі Франка ми втратили". (Богдан Ярошевський. Невикористаний скарб.—Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці. Львів, 1916, ст. 167—168).

М. СУЛИМА

До характеристики мови Архипа Тесленка

(з нагоди 15-их роковин від дня смерті)

Про Тесленка взагалі писано зовсім мало, а про його мову так аж надто трошки. Окрім дуже загальних вражінь і відповідних до тих вражінь загальних фраз шкільно-підручниківського та рецензентського типу, про мову Тесленкову нічого друком фіксованого немає. І це не дивниця. Мова письменника у нас, на жаль, була й досі буває, як кажуть росіяни, „делом десятым“. Ультра-переважна більшість літературних, наукових і найрізноманітніших інших освічених кол українських до справ мови споконвіку ставилась якось легко-важно й безпідставно самовпевнено. Буденні стосунки української інтелігенції до української мови та різнобарвні, мовляв, виявлення цих стосунків частенько викликають на згадку про оту гоголівську „ученую часть“, де тільки „всякий мешается, всякому хочется показать, что он тоже умный человек“; і все це робилося й подекуди робиться з „легкостью в мыслях необыкновенною“ (Ревизор). Надто в скандальне становище потрапляла та й потрапляє не тільки наша пересічно-інтелігентська, ба навіть і пересічно-письменницька фразеологія та лексика. Не секрет, — що сила силенна української інтелігенції завжди говорила й писала якимсь макаронічним „язичієм“, якимсь жаргоном-пародією на мову мас. Бутафорські й максимально-неорганізовані стосунки так званого „українського суспільства“ до мови свого „мужицького“ народу добре відомі¹⁾. Отже не виходять із меж народницько-просвітянської причинності такі курйозні факти, коли один український інтелігент, натрапивши на дуже вже народню мову якогось автора, міг уважати того автора за неука й лаяти його, а другий інтелігент — міг того самого автора патетично вихвалити й уважати за зразок для наслідування. З мовою Архипа Тесленка саме так і було, ц. т. — представники українського „громадянства“ майже відразу дали про його мову два антиподичні висновки.

В. П. Науменко, автор кількох праць з поля української мови, забракував (passage!) Тесленкови твори й сказав про них таке: „Та, знаєте, якесь воно невиразне, невироблене, та й мова поганенька“²⁾.

¹⁾ Ліберальну бутафорию українських панів і всяких інтелігентів дуже яскраво схарактеризував т. Річицький Андр. у своїй розвідці „Тарас Шевченко в світлі епохи“. Див., напр., стор. 44 — 47, 57 — 65, 84 — 89, 100, 117, 146, 176, 179 та инш. — Сторінки подаю з 2-го видання ДВУ, 1925 р.

²⁾ А. Тесленко. З книги життя. Оповідання. Вид. 3-є. ДВУ. 1925. Ст. VII (підкреслення в цитаті з передмови акад. Єфремова — мос. М. С.).

А С. Черкасенко, перший біограф Архипа Тесленка, дав зовсім інакшу атестацію: „Автор (ц. т. Тесленко. М. С.) володів чудовною таємницею об'єктивувати свої безпосередні вражіння й робити їх цікавими для всіх... Безпосередність передачі власних вражіннів, чудова, відповідна, тільки йому одному прирожденна щиронародня мова, уривчасто-буркотлива, але виразна, потужна, стильна, — роблять оповідання його дуже оригінальними, барвистими. Двома-трьома штрихами він артистично передає настрої і переймає ним читача...“¹⁾.

М. Євшан, рецензуючи оповідання Тесленкови, писав гостріше й ширше з погляду громадського: „Дійсно з великою насолодою читаються оповідання покійного Тесленка після „літератури“ наших найголовніших літератів... І так приємно після того всього взяти до рук Тесленка... Як жаль, що Тесленко не міг набрати літературного досвіду не одного з наших новіших письменників та виправити силу інтелекту науковим дослідом, як жаль, з другого боку, що наші новіші письменники не уміють так просто писати, як писав Тесленко, так без пози дивитися на світ божий, як він“²⁾.

В оцій розвідці годі, звичайно, сказати чисто все про Тесленкову мову. Я матиму тут на увазі лише одну рису, що здається мені найвиразнішою в Тесленковій мові, а саме — оту стенографічність, за влучним висловом акад. Єфремова („неначе якийсь стенографічний запис“³⁾), та декотрі деталі, що найбільше стосуються до тої стенографічності...

Бєть у мене блюзнірська думка, що Тесленків стенографізм дуже, мабуть, спричинився до того, що Ол. Дорошкевич в своїх „деяких висновках про творчість Тесленка“ дав отаке-о спостереження: „Тесленко часто не обробляв як слід своїх оповіданнів, не позбавляв їх безпосередньої „портретности“; іншими словами кажучи, в творах Тесленкових вчуваються нам його власні переживання, яким не надано ширшої мистецької обробки“⁴⁾. І яке-ж це, російськими словами кажучи, — „плоское замечание“! Та саме-ж через відсутність отієї Дорошкевичевої (підкреслюю: Дорошкевичевої!) „ширшої мистецької обробки“ оповідання Тесленкови й вирізняються з-по-між оповідань інших авторів своїм своєрідним для інтелігента й звичайнісіньким для народньої маси стилем. „Мистецьку обробку“ своїм творам Тесленко давав не за інтелігентськими фокусно-ходульними рецептами, а за отією споконвічною, хоч і не друкованою, теорією прози, що ілюстрацій до неї багато можна знайти в таких, напр. книжках, як „Этнографические материалы“, зібрані Б. Грінченком і т. инш. Що правда, далі Ол. Дорошкевич говорить іще ось це: „класична економія слова разом із своєрідною образністю та емоціональністю — ось що можна сказати про Тесленків стиль. Іноді здається, що Тесленко вже занадто захоплюється місцевою говіркою (полтавською), вживаючи і багатьох місцевих слів (ряшка, озія, вп'ять,

¹⁾ А. Тесленко. З книги життя. Оповідання. Вид. 2-е. К. 1918. Стор. XIV—XV.

²⁾ Літер.-Наук. Вістник за 1913 р., кн. IV, стор. 185 - 186.

³⁾ Див. передмову акад. Єфремова до згаданого вже 3-го вид. Тесленкових оповідань, стор. VI.

⁴⁾ Ол. Дорошкевич. Українська література. Підручна книга. ДВУ. К. 1922. Стор. 400.

дівега, моняти) і чимало місцевих форм (мо' — може, нехо — не хоту), але-ж образність і безпосередній зміст цих слів примушують читача приймати їх і навіть захоплюватись цими недослідженими словесними скарбами¹⁾. Тут уже Ол. Дорошкевич наче додумався, що художня безпосередність взагалі далеко коштовніша й соціально-корисніша за цілий арсенал літературних фокусів, що до них такі ласі де-котрі майстри сучасної прози. А от що до „місцевої говірки“, то тут Ол. Дорошкевичеві справді таки тільки „здається“, що Тесленко занадто захоплюється своєю полтавською балачкою. У Тесленка дуже мало специфічно-місцевих слів, і лексикон його становить матеріал взагалі широко відомий і широко вживаний. Що правда, у Тесленка провінціалізмів трохи більше, ніж їх подав Ол. Дорошкевич: а проте, й не всі слова, подані в підручнику Ол. Дорошкевича, можна вважати за полтавські виключно. Слово „ряшка“, напр., що частіше вимовляється „ряжка“, єсть і на Київщині й на Чернігівщині²⁾. Я особисто чув його в багатьох місцевостях Херківщини. А слово, напр., „вп'ять — уп'ять“ можна почути скрізь на Лівобережній Україні, надто від тих селян, що вчилися колись у російській школі або були на військовій службі... Особливих-же місцевих форм зовсім немає в Тесленка. Вживані в його оповіданнях скорочення — відомі також не тільки полтавській говірці. Напр., такі вислови: Хай бо' помага! (За пашп.). — Бо' з тобою (Син). — А там, дасть бо' і поберемось (У городі). — Бо' його зна (Син). — Бо-йо (-бог його. М. С.) зна (Школяр). — Ага, мо' грошей несеш? (За пашп.). — Що воно, думаю, — мо' знакове що? (Любов до ближн.). — Мо' старости... Мо' й справді старости (У городі) й т. инш.

З далеко більшою підставністю можна можна було-б говорити, що Тесленко „захоплюється“ росіянізмами, бо вживає їх і дуже часто, і навіть тоді, як і без них наче-б (sic!) можна обійтись. Приклади: А я за півтора не получав (За пашп.). — В Чорноморію завтра не-премінно (ibid., Радощі). — Дівчата гидують: халера, кажуть (За пашп.). — Розказував, як старі не злюбили його, як рощитували (За пашп.). — Розумними щитаєтесь (У городі). — А старим п'ять десятинок понаравилось (Син). — Нема того й звання (ib.). — Та він і приласкав її (ib.). — А продовольствія того людям було (ib.). — Ждемо од його письма (ib.). — І кому там нужні ми (Радощі). — У свідителіях за Семена був (ib.). — Який то толк добру твоєму (ib.). — Та... те й уполі-б, а тут... он... (Школяр). — А я до дохторів до главних (Любов до ближн.). — Зна, хто й достойн чого! (У схимн.). — Звощики скрізь так і торохтять (Наука). — Майорять хлаки улицями (ib.). — Та він зацікавляється й книжками ще! (Поганяй до ями). — Запалення легких (Прощай життя). — Скажіть на милость божу (На чужині). — Іменно докажу, каже, що в Тесленка є книги мошеницькі (Допис). — А скільки-ж це, кажу, стоїть на двох? — Дванадцять копійок (Люб. до бл.). — Та й підвода чого стоїть мені! — три рублики! (Нем. матусі). — Вона гроші стоїть мені (Щоб з його було) й инш.

¹⁾ Ibid., стор. 401.

²⁾ Див., напр., хоч-би й „Словар укр. м.“, ред. В. Грінченка т. IV, 93.

Хоч і багатенько в Тесленка росіянізмів, а проте всі вони вкупі з „озіями, дівегами“ й т. инш. виходять не з Тесленкового якогось „захоплення“ чи зросійщення, а з його органічної¹⁾ здатності художньо-стенографічно малювати життя. Давши в збірці своїх оповідань зразок монолітного стилю, Тесленко не дав ні одного прикладу, де-б він збився з своєї дороги на шлях якоїсь сухореброї й вивітреної, абстрагованої від життя літературницької мови. Росіянізми Тесленкові — виправдані з погляду художньої доцільності, бо характеризують яскраво те, про що говорить автор. А от росіянізми, напр., Хвильового²⁾ характеризують здебільшого звичайнісінький собі брак українських слів у самого письменника, пеують не тільки мову (формально!) а й саме вражіння...

Тесленків стенографізм виявляється не тільки тим, що „от неначе людина сама перед собою думає на голос, не дбаючи ні про які ефекти, виливаючи так, як тая думка зародилася там десь у глибині мозку“, „з усіма часом несподіваними перескоками, рефlekсами, уриванням, сторонніми ніби деталями“³⁾. Це, мабуть, перш за все стосується до тих випадків, коли говорить сам Тесленко, як автор:

„Ми вийшли, хлопчик показав могилу. Пішли ми... дивимось... Квітки кругом, вишеньки... сонечко сяє, пташки щебечуть, соловейко... А дівчина... не позирає вже з-під лоба...
Спокійного сну вам, карі оченята!“ (Хуторяночка).

Ще яскравіше згаданий стенографізм виявляється тоді, як першими особами в оповіданнях Тесленкових бувають самі герої. Класичний приклад становить усе оповідання „Син“. Дам лише маленький уривок із нього:

„А воно-ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну сказано-ж тобі—таке розумне. Назбирає трісочок оце, та й майструє хатку, чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечання наставить... Та ще таке-ж було: найде жучка оце та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке-ж то воно й було розумне!...“ (Син).

Справді немає „з ким порівняти цю манеру. Ганна Барвінок... ні, навіть вона одгонить штучністю, як рівняти до цього думання в голос“, — писав акад. Єфремов з приводу Тесленка⁴⁾. Мені спадає на думку Нечуєве „Благословіть“ бабі Палажці скоропостижно вмерти“, дарма що воно сміховинного змісту. Та жанр Тесленків далеко фотографічніший за „бабу Палажку“... Тут усе класично-типове: й оце ніби нікчемне „Ж“ (воно-Ж, сказано-Ж, таке-Ж, яке-Ж), вставні слова й фрази категорії *ethicum* (матінко, сказано-ж тобі), всякі „оце, там, та й, то“, отой ніякий рід (*neutrum*) в розмові про сина...

¹⁾ Про те, як виникла ця „органічна здатність“, скажу далі.

²⁾ Див., напр., „Червоний Шлях“ за 1925 р. № 1 — 2, стор. 263 — 265 і далі.

³⁾ З передмови акад. Єфремова до 3-го вид. Тесленк. опов., стор. VI.

⁴⁾ Ibidem.

До речі: Тесленко дуже густо вживає ніякого роду, відбиваючи цим одну з найкардинальніших особливостей української народної фразеології. Спинюся коло цього явища на довший час.

Щоб підкреслити якесь почуття симпатії чи антипатії до котроїсь особи, народня мова широко вживає ніякого роду; надто часто буває це в розмовах за дітей.

У згаданому вже оповіданню „Син“ бідолашна мати раз-у-раз говорить „ніяким родом“ про свого розбишаку-сина, виявляючи цим свою любов до нього, співчуття, а також живий-гіркий жаль до нього та й на нього: А то якось квасоллю полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе. Принесло та й питає (Син).— Підбільша, кажу, то й само зрозуміє (ib.).— А маленьким-же таке було, що я встаю—і воно встає, топить стану—і воно коло мене (ib.).— А на грядки вийду, полю—і воно тії (ib.).— Як сяду сукать, то воно дивиться-дивиться (ib.).— Що воно-ж має, що воно-ж дитина моя (ib.)....

Згадавши, що сусідський парубок — „золото, а не Іван“, Андрієва мати все одно вживає ніякого роду: Побуло в школі з зіму, вирвалося на той край і дивись ти — он яким стало! (ib.).

Так само говорить вона й про свого сина навіть тоді, як згадує за його дикі вихватки: Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах! (ib.).— А він кулаком її по голові — раз і вдруге. Я — обороняю, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і хай господь милує! (ib.)....

Коли Тесленко говорить сам, як автор, він однаково відбиває цю рису народної мови, надто як оповідає за малих дітей. От, напр., авторові слова про школярика-Миколку:

„Воно й училось нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо, як „на урок“ загадають щось таке — чи про луку, чи про ліс... Ну й любило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вибігло в гущавину, та:

— А як ось тут гарно!... гілячки... ну й гарно!

Далі вхопило квіточку, осміхнулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!... Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про це і про те, як і дощ, як і сніг. Учитель було не навіщається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається, та ту голівку так простягає до його... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

— А що, Миколко, вивчив урок?

Воно встало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

— Плакав, чи що? — пита вчитель.

Воно так болісно:

— Ні.— Далі руку до очей та й скривилось.

— Чогось, що таке? — вчитель йому.

— Б... били.

- Хто?
- Батько.
- За віщо?
- За... за... — та й не доказало за плачем“. (Школяр).

Аналогічний приклад — про малесеньку дівчинку Парасю:

„На дворі холодненько, вітрець проймає, і воно чорно-бривеньке, мабуть, не помалу змерзло, бо щічки ті круглесенькі сині-сині, оченята карі повні слізок, а само аж на місці не встоїть“. (Наука).

Про малу Оленку — так само:

„Була в їх донька, Оленкою звалась. Як опеньочок, ще невеличке було, а там таке“.

„Оленка, таке манюсюсінське, в сорочечці, чорнявенька, як і батько“.

„Стає опеньочок, молиться за татом. Таке втішненьке. Тільки часто плаче було. Матери боїться було, як люта вона. Таке вже раде, як коли тихо в їх“. (Страчене життя).

Колишній семинарист, п'яничка, згадуючи про дітей, каже: Дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне („Да здравствує небитіє“)...

У Тесленка єсть приклади, де ніякий рід дає відтінок якоїсь презирливості, зневажливості, огидливості.

„— Ти-б, Андрію, хоч-би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно! Хоч-би людей стидився!“ (Син),

каже жінка своєму ледачому чоловікові.—

„А той... той пішов, осміхається. Кирилові так заздрісно стало.

— Аж противно, каже, як ото воно ще й зуби скалить.

— Радий, бач, що взяли,— каже один“. („Радощі“).—

„І є-ж люди: ні риба, ні м'ясо. Взяло собі в голову хто-зна-що, та й... чваниться, цурається свого... Ось хто я — не я“. (На чужині).

каже один дядько про українців-перевертнів.

„Що-ж? Темний народ, забитий, заляканий... Та взять і Савенка... Яке воно темне!“ (В пазурах у людини)...

Ніякий рід характеризує ще взагалі нез'ясованість, невизначеність, коли перед уявою, думкою чи почуттям стоїть непевна річ — „щось“, коли треба якесь „що“ розшифрувати, дати відповідь на нього. З цим „щось, що“ завжди в'яжеться ніякий рід: Як-же думаю, що я таке? віл? (За папп.).— Ти он хазяйська дочка,— думаю,— та сьак, та так, а я що таке? (ib.).— Не думав я тоді проте, що таке мати (Немає матусі).— Що таке всі ваші уявлення, радощі, мрії?! (Як-же

так? — Як ось щось злегенька штовх-штовх у чобіт мене. — Що воно, — думаю, — мо знакове що? (Любовь до ближн.). — Як ось... „трісь!“ щось так збоку. Що воно, думаю. Прихилився, та й дивлюсь. Коли воно — Петро (У городі). — О, що воно? — жажнувся Петро. — От укусило! — Витягає з рукава блошицю (Да здр. небытіє). — Що воно? Підрясник — не підрясник на йому... — А что? — насупилось те (ib.). —

Сюди-ж стосується й оцей уривок.

„Щось зашамотіло за коминком на печі, позіхнуло. Картуз Петро скинув.

— Здрастуйте! — Кахикнув. Дивиться.

Висувається, висувається з-за коминка хтось. Страшний такий. Голова... чиста кучма: скуйовджений, скуйовджений чуб. Та бліде само, заспане, пика брескла, очі червоні. Молоде. Вусики такі невеличкі, чорненькі; бороди нема. Злазить. Ще й без сорочки, голе! Тільки у штанях самих... Хм... Вишкирює зуби:

— Здрастуйте!

Та й страшно-ж таки! Мускули он, груди. А штани! Лаття саме. Сіло на лежанці, всіхається. Що за проява?“ (ib).

Ніякого роду вживає Тесленко й тоді, як говорить про якийсь загал (збірність), де й немає потреби визначати рід осіб чи речей, що про них іде мова: На зіму всяке додому (За пашп.). — У сяке буде цупать отак мені... (Школяр). — Старе за молодим не підбіжить (Син). — Як од яструба од його: те тіка, те плаче (Син). — І не подумаю було, що й воно-ж (ц. т. птички. М. С.) од бога, що й воно-ж, як людина — жить хоче (Син). — Знов ліс. І ліс не аби-який. Те (ц. т. дерева. М. С.) росте гіллясте, високе, а те впало поруч, та так і лежить, сіре, сухе (На чужині)...

Аж надто часто в Тесленка трапляються оті вставні „воно, ото, оце“, рідше — „це, то“: Коли вже воно буде теплішати? (Прощ. життя). — Почались підпали. Чи воно, може хто... забавлявся знишка, чи воно як інакше було (Допис). — Чи воно старшина прийде скоро? (За пашп.). — Де воно, — каже, — в чортового батька коноплі ті? (Школяр). — Як-же воно, як люб... хе-хе... як любляться ото? (За пашп.). — Що воно пороблено обніжкові це? (Страч. життя). — Так то воно так (Нем. мат.). — Воно-ж ото гроші вам стоїть (Да здр. неб.). — І чого-б я ото маніжився (Люб. до бл.). — Та хай ото доходить свого (Поганай до ями). — Пішов я ото до Мартина (Прощ. життя). — Хтось подивиться на тебе оце (Наука). — Іде оце пішоходом було (Як-же так?). — Походять це вони, поговіють... Та й довго це ще так буде?... І це доведеться говіть (Да здр. небыт.). — Писав-би це там (ib.) і багато инш.

Вживання ніякого роду можна ще рясно ілюструвати присудками (praedicatum) на — ЛЮ, НО, ТО (рідко) з безсуб'єктних речень таких типів: Може-б хоч як-небудь пощастило на кращу путь їх направити (В пазурах у людини). — Та й сердито-ж зробилось мені (Люб. до бл.). — Щоки позатягало її (У городі). — Коли-б

як Сичеві: і рот скривило, і діти померли. (В пазур. у люд.).— Торк-торк йому чоботи. Аж дух заперло Луценкові (ib.).— Так мене було присутяжило (Нем. матусі).— Так на його і тхнуло горілкою, онучами, та накурено—страх! (В пазур. у люд.).— І не топлено в хаті (Нем. мат.).— І став Троянда у В'ятчині, куди й засилано його (На чужині).— Пеньки он стирчать чоловікові в пояс: рубано так (ib.).— Де-де шальовкою вкрито (ib.).— Пішла до клуні Оришка—зачинено (Страч. життя).— На нарах позаймаю (В паз. у людини) й багато йнш.

Із цих речень Тесленко аж надто часто вживає вставного „було“: Не знаю, кажуть було, куди й повернути його (Хуторяночка).— Роблю було що, то не знаю й що (ib.).— Я ще й розсердюсь було (Син).— Ще й людей лаю було (ib.).— Я вже було й кажу їй (ib.).— Плачуть, плачуть було, а він ще б'є було („Радощі“) й т. ин. Завважу, що таке „було“ раз-у-раз трапляється в живому народньому оповіданні, в живій народній балачці, що Тесленко так достеменісінько фотографував її в своїх оповіданнях. Та не тільки народню балачку фотографував Тесленко, а взагалі ті балачки, що траплялось йому слухати на злиденно-заблуканих дорогах свого короткого життя... Повернуся до тих фотографій.

Ось говорить дядько, той дядько, що підбадьорював боязкого наймита йти проти зими на Чорноморію:

„— Не бійсь, хлопче, оце то й іти против зими, щоб ти знав. На зиму всяке додому, а там - же... як-би ти знав, скільки скоту того, овець!.. Куди твоє діло!.. Оце то й іти.

Парубок підняв голову та так дивиться на його. А він:

— Куди твоє діло!.. Чи воно старшина прийде скоро?.. Закурить-би...-вийняв люлька з кишені, кресало.— Куди твоє діло!.. Оце то й іти... против зими... скоту того, овець!.. Не бійсь, чуєш!.. Я вже водив старців там, знаю... я... знаю, чуєш... Куди твоє діло!.. Та там бува що попадеться добре, так і зна його морока!..

Закурив і почав:

— Як був я ще парубком, та зимував раз... там-же таки. Ну, вже-ж і на людей на добрих налучив!.. Семня невеличка: дід, баба та дочка Маруся, та десятих двадцять землі в їх. Ну, вже-ж що добре, так і зна його!.. Попоробив трохи—одихнув... А харч!.. у нас і на Великдень такої нема; м'ясо тобі, молоку тобі, прямо як кабанові!

Парубок слуха вже, слуха, а дядько своє провадить:

— Завів тоді й я ряшку,— куди твоє діло!.. прямо як решето!.. А шия... хоч обіддя гни, отака-о!..— Дядько показує, яка була шия, яка ряшка, а парубок аж осміхнувся:

— Так там,— кажете,— і молоко й м'ясо дають?

— Куди твоє діло!.. По саму зав'язку!

— Що ви думаєте!— дивується парубок.— А тут галушки— і в пельку не вб'єш.

— Отож-ж то бач, а там... е, там— куди твоє діло!.. там живо ряшку наб'єш.

— Та коли-б... коли-б дав бог! — осміхається парубок. — А то тут... підтягло мене — і дівчата гидують: халера кажуть.

— От бач, а там — куди твоє діло!.. Як-би ти знав, що ще мені з дочкою було з хазяйською!.. й т. инш. (За пашпортом). —

А ось — мова маленького Андрійка:

„— А мені... а мені... пилога ж ожюмом“.

А потім: —

„— Он, он у Цмелів... ожюм, пилоги, а в нас, а в нас...“
Або ще: —

„— А як лаяли он... пилога ожюмом не купили“. („Радощі“). —

Так само „натурально“ говорить і маленька Парася:

„— Мамо, я змелзла“...

„— Мамо, я їсти хочу!“

„— Спатки хоцу, мамо“.

„— Хли... Хлистос... восклес...“

„— Змелзла он... змелзла так, а вони... а вони...“

„— Мамо, он спідницка гарна¹⁾ яка в дівчини“.

„— Мамо, он паска яка, а яєчка які... червоні¹⁾“.

„— Мамо, ходімте взе й ми“...

„— Мамо, ну й спідницку бацила я!“

„— Мамо, я яєчка хоцу“. (Наука). —

А панські прихвосні у належних випадках говорять і відповідною мовою, й Тесленко не вважає за потрібне виправляти цих покручів.

„Старшина насупив брови:

— Обожди — каже — ти... твоя як хвामилія?

— Павло Грищенко.

— Що?... Грищенко, кажеш?... Ніяких-же пашпортів!.. Твій барин заявленіє дав — не видавать такого. Ти самовольно пішов од його... свиня!.. Роби ступай!.. (За пашпортом). —

А от — мова волостного судді Остапчука:

„— Грубіян отакий!.. Що ти? що ти мені оскорбленіє наносиш таке?!.. Чуєш!.. Свідком будеш: процентуюсь!..“

Або ще таке:

„А Остапчук свариться пальцем на Оленку:

— Грішно так! — каже. — Грішно упорною бути. Ти знаєш, що значить не слухатися матери, батька? ти... ти вчила запевіди?..“

¹⁾ „Гарна“ і „червоні“ — з „р“ чомусь, а „змелзла“ й т. инш. з дитячим „л“. М. С.

„Всміхається Остапчук:

— Вот так...— навчає П.— Що говорять тобі, слухать нада. І пости чтити нада, до церкви ходити, і... всьо, потому: грішно. Через те бог і дощу не дає, що тепер у його вірують так“. (Страчене життя).

Через вплив „панської“ шкільної науки той селянин, що звичайно говорить по-вкраїнському, пише листа ось по-якому:

„Во первых строках“, зразу „од господа бога“... це-те, далі: „а на щот села кудрявого і на щот левади з полуницями і вигону, то вже їх тобі по век вечной... не видать... Тепер у нас а ні пісень ні что... І багачі как доведались, што тібя не повесят, а только на два годи, то аж показілись. І почал бегать у город до... І почали кричать в обществе: он вредной человек у селе, зослать їво по приговору общескому“. „Так отакоє воно,— кінчається лист,— ще й обществом тібя і не на два, а навекі. Вот і хорошіє оні і гарніє, а як прийшлоє... погибай, аби їх не заняли, та аби не платить їм... Аж мать заболіла. Лежить і не встають. На бога уповай, больш нічого“.

(В пазурах у людини).

Так само не порушує Тесленко й злодійсько-босяцького стилю, що зразків його досить в оповіданнях „В тюрмі“ і „В пазурах у людини“. Ось, напр., уривки з розмов „фартового“ Максюті Сашка й „блатного“ цигана Кроля.

„— Да,— оскирнувся Сашко.— Снілась і мне нонче маруха. Сьо-то ніби мне, про барахло, то що, зразу,— барахольщица сама,— далі сиді і етак... ех, чорт возьми! только сном і живьом“...

„— Циган так задрю подивився на Бровка.— Еге, на волю... а я...— сів на матраці згорнутому,— мені, парінь, клюква снілась. Наллють, знаю. А проте... брешуть вони... до жлобів робить не піду і сидать на скамейки не кину“...

„— Ти приставай, брат, у скокарі, как я вот. То-лі дело! Пошевелівай сібе в городу з шпалером“....

„— Сідел з нами как-то мужик один. От іщо жлоб! Фраїр настоящий... Жалко, што я тоді зовсьом не пришив того гада“...

„— Покурим чорта з два,— до цигана почав.— І то-ж... а іщо блатной он, скамеечник. Кинули тібє, ну, і хапай!

— Еге, хапай,— виправдується циган,— як я: хіп... а тут: „што? подай сюди!“— масалка.

— По-о-дай сюди!— кривить Сашко цигана.— От іщо... бароха“...

„Зупинився Сашко.

— А разві... таки есь сено?

— Есь, парінь, бичків наполов за сортиром“...

„— Стій!— схоплюється циган,— у мене десь угіль був, зментав під кубом.— Витягає з-під віника.— Січас у пашки заграєм.

— А ну, сюди... Та стань на цинку хто: як ітиме мент до прозурки,—„шоста“ скажеш“.

„— Тільки... скокарь как то тово... Шпалер у тібя, перо... Всаділ суке в бок, как шухар розпочнуть, за сармак і до свіданія. А чіво-ж?“ (В тюрмі).—

Випадки російської мови Тесленко також подає фотографічно:

„Коли це хилюсь-хилюсь, та беркиць на кацапа одного... кацап, мабуть, теж спав, бо як жахнеться, як стрибоне:

— Раб божай, чяво ета?! Подь к іконе приложісь-та... Враг скушаєт!..“ (Любов до ближнього).—

„— Странные фамилии у этих хохлов,—всміхається до помічника офіцер.

— Да, да,—помічник до його.—Троянда... Ведь это неправильно по-моему. Трояндов-бы или... пусть-бы уже... ну, Троянд, что-ли. Ведь Троянда это... как-бы сказать... она женщина то“ (На чужині).—

„— Что-й-но, паря-а!—обізвався дід до його...

— Да й переходіт много-то вас, поліканов-то ентих. Крещений-то?..

— А чей будеш-то-о?..

— Откуль, із яких будеш-то?..

— Ну нет, паря!—промовив. (На чужині).

„— Баїнька ти мой!..—голубить молодиця дитину,—ка-сатік ти мой... У, чяво?... Што?... (На чужині).—

У всіх цих випадках — не тільки згадувана в Ол. Дорошкевича „класична економія слова“, а — класична економія літературної мистецької фарби й максимальний ефект від цього. Після всіх отаких фотографій читачеві не треба давати пояснень (та чи й можна це зробити хоч відсотків на 70?), який там Андрійко, Парася, старшина, Остапчук, Сашко, Кроль та інші персонажі Тесленкових оповідань. Ось вони, тут вони всі цілком, на 100%, у своїх словах та репліках: *le stile — c'est l'homme même*... І кублитися в голові, після Тесленкових фотографій, „примітивна“ думка, що на роздріб вона є в Ол. Дорошкевича, Євшана й Черкасенка: як жаль, що багатенько таки наших сьгоднішніх справжніх поетів і прозаїків не вміють так просто писати, як писав Тесленко; як жаль, що не вміють вони робити свої твори, як що не цікавими, то хоч приступними для всіх; як жаль, що рве їх на високий і чужий Олімп од тієї велетенської маси, що мусить виховуватись на їхніх творах; а ще жаль, що ції поети і прозаїки часто-густо пишуть зовсім не тією мовою, що базується на мові народньої маси, а ремигають досі оті сурогати, що лишила по собі передминула плеяда українських газетно-журнальних громадян-просвітян, „котрі, позаяк, відносно, завдяки“ революції позбавились перспективи мрійно гратися у вишиваних сорочок, у жовто-блакитних стрічок, взагалі — гратися „в народа й народности“...!).

1) Див. примітку 1-шу в цій статті.

Я маю на думці зовсім не те, що, мовляв, добре було-б, якби наші письменники та безвіч наслідували Тесленка, чи там щось на це схоже¹⁾. Ні! Я хочу цим сказати, що Шевченкове „і премудрих немудрі одурять“ може стосуватися не тільки до панів, а й до письменників,— що слід нашим письменникам і взагалі літературним діячам засвоїти той „истинный вкус“, як казав Пушкін, що „состоит не в безотчетном отвержении (я додав-би ще: „или принятии“ М. С.) такого-то слова, такого-то оборота, но в чувстве соразмерности и сообразности“²⁾.

Тесленків текст не призводить до якихось непорозумінь, бо в ньому єсть і „соразмерность“ і „сообразность“, дарма що Тесленко був „немудрий“. А наших сьогоднішніх письменників не безпідставно адресують до підручників Курилової й Сивявського... За що? — За порушення найелементарніших правил „соразмерности“ та „сообразности“.

І ще раз: — цих двох рис літературного твору Тесленко аж ніяк не „змазав“, хоч і йшов дуже небезпечною дорогою стенографізму, хоч йому й не пощастило „набрати літературного досвіду“ наших сьогоднішніх, вчорашніх і позаторішніх письменників, хоч він і не міг виправляти „силу інтелекту науковим дослідом“ (Євшан).

За найкращого порадики було Тесленкові, безперечно, само життя. А художньої техніки він змалку вчився у свого неможливого оточення. Отже й без ніяких індивідуальних порад і без ніякої навмисної школи³⁾ він навчився малювати всі явища, речі й особи своїми „уривчастими“ словами й реченнями; і навчився малювати так, що об'єкти його оповідань гостро вирізняються з-по-між інших аналогічних об'єктів⁴⁾. Своєю-ж безпосередністю, вихованою на результатах колективного селянського досвіду, Тесленко проймав і досі проймає та вражає читача далеко дужче, ніж якась індивідуалістична, чи просто егоїстична напиндючена майстерність де-котрих сучасних прозаїків і взагалі багатьох т.т., кому вже довелося „спробувати пера й чорнила, що в йому за сила“ (О. Стороженко). *Nomina sunt odiosa*, бо не за них мова мовиться...

Тесленка дуже легко розуміти. Звичайно, не важко зрозуміти кінець-кінцем і сьогоднішні писання, засмічені фразами варварської конструкторії та не-українськими словами, без потреби вжитими, „но это,— кажучи словами Ол. Оп. Потєбні,— требует лишнего времени, а достоинство слога и состоит именно в сбережении времени“⁵⁾.

Тесленко вартий як-найуважливішого студіювання і взагалі, як неможливіший письменник, і з погляду української мови, бо мову ту він відбив у своїх творах, не з газет її „набравшись“, а з самої гущі українського селянства.

¹⁾ Де-які думки свої на цю тему я висловлював уже в замітці „Шевченкова мова“ (газ. „Комуніст“ за 11 березня 1926 р., стор. 4).

²⁾ Сочинения и письма А. С. Пушкина... Под ред. П. О. Морозова. Том шестой, СПб. 1896. Т.-во „Просвещение“. Стор. 16 [Отрывки из писем, мысли и замечания].

³⁾ Пор. це до „науки“ Мопасана у Флобера [Червоний Шлях № 2 за 1926 р., стор. 124; стаття О. Білецького].

⁴⁾ Тут — відповідь і до прим. 12.

⁵⁾ А. А. Потєбня. Из записок по русск. грамм. III. Харьк. 1899. Ст. 338.

Іван Франко в музиці

Поезія й музика — рідні сестри, з усіх мистецтв, а надто текучих, наблизчі одна до одної.

Явище це цілком зрозуміле; адже народилися вони з одного спільного складного мистецтва, що неподільно існувало за так званої доби синкретизму; постали на однаковому ґрунті однакових трудових процесів і досі зберегли спільність багатьох рис: ритм і метр, що існують цілком однаково в обох мистецтвах; інтонацію мови в поезії і мелодію в музиці; офарблення: інструментування музичне й „інструментування словесне“ — термін цей, що визначає свідомий добір „суголосів“, буков, складів, слів і ин., здобув уже право громадянства.

І тому з'єднання цих мистецтв одного з одним, надто в співі, є таке природне, що ніколи не викликає сумніву в доцільності, і таке закономірне, що цілі періоди, цілі народи (приміром антична Греція) в цім з'єднанні бачили найвищу форму музичного розвитку, а також і розвитку поетичного.

В основі цього явища лежить без сумніву існуюче закономірне взаємодіяння музики й поезії, і навпаки — поезії й музики. Закономірність цього взаємодіяння створює і критерій для оцінки з'єднання в одному творі цих двох мистецтв, критерій, який може дати трояку оцінку: або поетичний твір є тільки імпульсом для творчої уяви композитора, і в музиці його матеріал, даний у тексті, не знаходить абсолютно ніякого відображення, цеб-то постає який небудь музичний твір „з приводу“ якого-небудь тексту, ніяк у музиці не відбитого; або поетичний твір у музиці тільки відтворюється, цеб-то маємо лише „механічне сполучення“ двох мистецтв; або нарешті, поетичний твір є вживлений в музиці, цеб-то сталося свого роду „хемічне сполучення“, давши в результаті — злитий синтез двох мистецтв, які природно тяжать одно до одного.

Певна річ, що найвищим досягненням у з'єднанні поезії й музики буде саме цей злитий синтез, це взаємне проникнення їх.

Одначе, треба відзначити, що досягнення такого синтезу залежить од багатьох причин: з одного боку — від властивостей поета: є поети, що на прочуд легко надаються до як-найлучче злитого з їх словом вживлення в музиці; такі, прим., Дант, Гете, Пушкін, Фет, А. Толстой, Бальмонт, Шевченко, Леся Українка, Тичина, Сосюра: і противно — поети, що їх твори даються опанувати композиторам надзвичайно трудно, дарма що вірш їх буває іноді яскраво музичний; тому твори їх мають дуже невдатне відбиття в музиці, хоч текст їх містить у собі багатий для музики матеріал —

такі Тютчев, великою мірою — Майков (що дався тільки Римському-Корсакову), Некрасов, Никитин, Валерій Брюсов, Вячеслав Іванов, Андрій Білий, М. Терешенко, Кулик. З другого боку — від властивостей композитора — бо є композитори, яких вокальна музика, mimo їх високої майстерности, все таки має суто-формальний характер, — такі Глазунов, Скрябин, Берліоз; є композитори, що їх вокальна музика має суто-інструментальний характер, — такий, прим., Вагнер; композитори, що їх вокальна музика є їх стихією, дає яскраве чуття відзначеного вище взаємодіяння звуків слова і звука в музиці, такі Моцарт, Шуберт, Шуман, Даргомижський, Мусоргський, Прокоф'єв, Лист, Брамс, Римський-Корсаков (хоч він іноді буває холоднуватий), Чайковський (mimo ряду помилок через недбале і довільне відношення до тексту), Лисенко, Танєєв. Треба ще до того додати, що найголовнішим моментом „стичности“ поезії й музики, для величезної більшості композиторів (виїмки трапляються дуже рідко), є момент інтимної лірики — найбільше число вокальних творів, з виїмком опер, певна річ, — в основі своїй мають власне цю інтимну лірику: її ще й досі дуже часто вважають таким природнім матеріалом для вокальної музики взагалі, що і більшість опер, і більшість оперних сторінок мають на собі печать цього напрямку, іноді згубливого для драматичної сторони навіть такого оперного твору, який сам автор назвав „музичною драмою“.

*

Такі основні преміси до об'єктивного розв'язання поставленої в заголовку цієї статті теми.

Звернімося тепер до творчости Івана Франка і до відображення цієї творчости в музиці, вважаючи на ці преміси.

Передусім треба відзначити, що безпосереднім музичним матеріалом для даної роботи було понад 20 творів, відомих нам нині. Останнє треба добре зважити й підкреслити, бо нам відоме далеко не все, по-перше, тому, що деякі твори можуть бути в рукописах і що мало надії на їх близьку появу в друку; а по-друге тому, що ми не маємо регулярного і міцного зв'язку з Україною закордонною, отже можливі такі навіть надруковані твори галицьких композиторів, які до нас ще не дійшли.

Проте і відомий уже нам перед закінченням цієї роботи матеріал дає на мою думку безумовно повну змогу судити про перетворення творчости Франка в музиці. Передусім — ясне місце Франка в накреслених вище для поетів схемах — Франко безперечно належить до тої групи поетів, які взагалі даються музикантові дуже трудно. Що до цього, то мені, як музикантові, вбачається надзвичайна спорідненість Франка з росіянином Тютчевим — насиченість настрою, глибина змісту, суворість відчуття, mimo яскравої гостроти сприймання, роблять з Франка поета, трудного для музики. Франко майже не знає інтимної лірики. Лірика Франкова — то лірика епічна, лірика героїчна, лірика позаособова, цеб-то власне позбавлена інтимности. Звідси для композиторів, яких більшість ще й досі в співі вбачають саме ідеал інтимної лірики, Франко

поет трудний. І доти, доки нове класове суспільство не створить і нового композитора, з такою самою позаособовою лірикою, Франка в музиці чекають ті дві долі, які спостерігаємо ми й тепер — або композитори будуть цуратися поезії Франка, або ця поезія буде тільки приводом для їх особистих відчуттів, Франкові цілком чужих. От чому, доводиться сказати, що нині поки що Франко в музиці ніяк не відбитий.

Але крім відзначеної причини, що лежить у самій творчості Франка, є ще одна причина, яка лежить уже в творчості композиторів, що писали музику на його слова.

Річ у тім, що Франка досі використовували тільки українські композитори. Треба мати на увазі, що всі без виімку композитори України так нашої, як закордонної, в своїй творчості ще й досі (і за кордоном ще більше як у нас) живляться з джерел давне-народної пісні і ще досі будують свою творчість в плані того націоналістичного романтизму, що його прабатьком у музиці були Вебер і Шуберт, а останніми представниками — Гріг і Лисенко. Цей культ пісні, ця пісняна база і цей романтичний план творчості живляться тим соціальним корінням, яке було вже глибоко чуже каміняреві Франкові, бо він уже від того коріння одірвався і палко шукав іншого коріння й іншого ґрунту. От саме в цім іще розгадка всіх невдач в спробах втілення поезії Франка в музиці, бо музика взагалі вся ще не дійшла до нашої електрофікаційної епохи, а зокрема — наша українська. Це величезна проблема, і її розв'язання буде розв'язанням основного питання про сучасність нашої доби всієї сьогочасної музики взагалі.

От чому, коли ми ближче підійдемо до безпосереднього музичного матеріалу на текст Франка, то побачимо тут далеко не рівноцінні з текстом речі.

От Лисенко, так дивно суголосний з поезією Шевченка (прекрасне і дійсне перетворення Шевченкової лірики) — він репрезентований досить популярним хором на виключної сили текст „Вічний революціонер“, дуетом „Не забудь юних днів“ і кількома романсами „Безмежне поле“, „Місяцю князю“ і ин. Всі ці твори — блискуча ілюстрація того, як можна написати музичний твір „з приводу поетичного“, з видимим додержанням тексту і без ніякої тому текстові суголосности. Справді, залишаючи цілком на боці виключно слабкий дует „Не забудь“, бо він належить до ранніх творів Лисенка, ми бачимо, як його „найчистіша лірика“ розмила всі поезії Франка, і навіть вдячливий матеріал „Вічного революціонера“ став тільки милозвучною кантаєю, позбавленою навіть формального піднесення.

Така формальна милозвучність лежить на хорі Лисенка на слова Франка „Ой що в полі за димове“, ще й до того і збудованім за зразками народніх пісень. Про романси я вже згадав, але характерно, що М. Грінченко в своїй „Історії української музики“ підкреслює м'який ліризм романтика в цих романсах Лисенка на слова Франка. Але навряд чи це збільшує значіння названих романсів в розумінні вживлення, яке в даному випадку є для нас одиноким критерієм позитивного оцінування.

Після Лисенка звернімося до творчості Я. Степового. Коли згадати вимовну характеристику, що дав його вокальний творчості той-же

М. Грінченко, — „мелодія тих пісень тихо-задумлива, ідилічна, спокійно-проста“... „не тяжкою тугою, а тихим лагідним смутком, ніжною журбою“... це все овіває пісні Степового якимсь загально елеґійним фльором, тихим та м'яким“ і ин., стане цілком ясно, що творчість Степового чужа творчості Франкові, і що Франко і в Степового не відображений. І хоча М. Грінченкові і мріється в „Розвійтеса з вітром“ якась „сила надхнення“, але ця „сила“ може сильна для самого Степового, та ще далека від тої сили надхнення, що її дійсно вимагає завжди поезія Франка. От чому, коли Я. Степовий взяв на себе величезної відповідальности завдання — написати музику до безсмертного віршу „Каменярі“, то він, певна річ, з цим завданням не дав собі ради і вийшов розтягнений „романс“, водявий і блідий. І цілком зрозуміло, що цей романс старанно уникають виконувати. Краща музика в двох інших романсах Степового, але тільки музика, і краща для Степового. А Франка в них знов нема. Музика молодого композитора Родзієвського на слова „Дві пісні з Лісової ідилії“ на жаль теж не досить відбиває Франка — не знайшлося, видно, в безперечно талановитого музики суголосности з тими глибоко захованими рухами думки, так, передусім думки, що такі характерні для Франка.

Доводиться сказати, що в нашій Україні Франко ще не знайшов свого співця. Кращими від інших мені здаються твори Гната Хоткевича і Лісовського. В Хоткевича є суголосний Франкові епос, елемент думки, що переймає твор і спроби його на полі музики. Слід найбільше відзначити „З книги Кааф („Як голова болить“ і „У сні зайшов я в дивну долину“), далі, „На ріках Вавилонських“ та „Полудне“, як удатне ідеєю, настроєм наближення до текстів Франка і їх насичености, в розумінні вживлення цих текстів. Справедливіше буде сказати, що Хоткевич угадує, часом навіть уловлює текст Франка, сказати до речі, дуже трудний для музики і своєю зовнішньою фактурою — деякою шерсткістю „словесного інструментування“, і почасти тяжкістю метра. Але правдивим і тонким иноді задумам Хоткевича - композитора дуже заважає брак належної композиторської техніки, яка в витончено-розвинених формах конче потрібна для вживлення в музиці поезії Франка. Ця досадна в Хоткевича - композитора хибка не дає його творам на Франкові слова тих зовнішніх обрисів, які потрібні були-б, щоб належно оцінювати безсумнівний у Хоткевича вдатний консонанс поета й музиканта. В композитора Лісовського є тільки один твір: „Лісова ідилія“, написаний про баритона й сопрано. Цьому творові поки з усіх відомих належить за техніку письма перше місце; позитивною рисою в ідилії є й відхід від інтимної лірики, ухилення більше до майстерности, ніж до „романсового переживання“, нарешті намагання використати для Франкового тексту досягнення нашої сьогочасної композиторської техніки. А проте здається, що в композитора це вийшло несамохіть, бо Франко йому все-ж таки чужий і коли-б він був ближчий йому, теплий лірик Лісовський не увійшов би загального проґрішення — холодком певного формалізму позначена і ця, без сумніву вдатна музика на текст Франка.

В творчості композиторів закордонної України твори Франка відбиті ще менше, як у нас.

Можна сказати, що майже кожен із них писав на тексти Франка, але всі вони приступали до цих текстів в тім самім стилі романсової або хорової музики, що є чужий стилеві Франка. Так і виконувані в нас твори Січинського типовістю своїх „вокальних форм“ зовсім не вигоджають нашим вимогам. Найкращими творами є хори Людкевича „Каменярі“, „Вічний революціонер“ та „Хор підземних ковалів“, але й вони далекі від тих обрисів, які мимоволі виникають, коли думаєш про вживлення такого текста в музиці. Проте, коли не зважати на невідомість музики Людкевича саме до „Революціонера“ та „Каменярів“, мусимо сказати, що підступ до поезії Франка взагалі в Людкевича, без сумніву, правдивий і виявлений цінно. Очевидно не вистачило тільки композиторів сил саме на ці речі.

*

Такий Іван Франко в музиці. Що правда, багато чого в цих невдалих спробах вживити в музиці Франка, як сказано уже вище, має причину в нім самім. Але це жадним способом не означає, що він невживлений в музиці. Навпаки, його епічна міць, його героїчна лірика дають виключно віддячливий матеріал музикантові. Але музикант цей повинен інакше, як досі було, підійти до нього. Тут увижаються Цезар Франк, Брамс, Брукнер, Рeger, Гуго Вольф, Танєєв, із сьогочасних — Метнер, т. є. власне ті, чия музична творчість позбавлена інтимного ліризму і так сильно тяжить до суворих мук думки, яка безнастанно працює. А творчість Франка, — „від думки до серця“ — всупереч великій більшості поетів ліриків; його серце б'ється гаряче й сильно від імпульсів болізно прагнущої думки. І тому „Вічний революціонер“ і „Каменярі“ ждуть не парадних пишних і формальних вживлень, а виявлення в музиці тих найглибше захованих зломів Франківського духу, що акценти над ними повинен поставити близький до цього духу композитор.

Франко ще не знайшов свого біографа, свого дослідника, як ще не знайшов і свого поета і свого співця. Великий Жовтень збудив величезні сили українського народу, розбив кайдани його пригнобленої культури, скинув заминало, що крило цю культуру, і тепер не тільки в нашій країні, а цілому світові ясно, що в загальній сумі світової культурної творчості є ще один прекрасний доданок — творчість України. І чим далі, тим частіше буде вабити до себе очі ця творчість, де одно з перших і найлуччих місць посідає — Іван Франко.

І до нього прийдуть композитори, що болітимуть його муками думки, що відкриють у нім для себе ті укриті відчуття, які й приведуть їх до вживлення його в музиці. Безперечно і друге — сьогочасні українські композитори, випестувані Жовтнем, чим раз більше, чим раз хутче будуть присуватися до тої соціальної бази, де вони знайдуть потрібні для вживлення Франка в музиці засоби і способи.

Героїчному будуванню прийдучого потрібна не інтимна лірика, не кімнатний щиросердий романс — потрібні потужні голоси міді. І коли вони залунають і в вокальній музиці, улюбленим її поетом для всіх без винятку композиторів того прийдучого стане — Іван Франко.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ДИНАМІКА СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Післявоєнний розвиток світового господарства наочно виявив, які хисткі основи стабілізаційного процесу європейського капіталізму. Яскравим доказом цього може бути аналіз новітньої економіки Англії. За останні часи явно позначилася тенденція безупинного занепаду англійського капіталізму. Але англійська буржуазія не віддає належної уваги вивченню причин цього явища. Вона вважає його за нормальний наслідок війни і сподівається швидко зліквідувати.

Буржуазні економісти люблять порівнювати сучасне становище Англії з кризою післянаполеонівського періоду¹⁾. Робити таку паралель можна, лише не розуміючи глибокої різниці, що розділяє ці дві доби. За тих часів була надія, що, перемігши Наполеона, Англія забезпечить собі першенство на світовому ринкові, бо континент мав тоді переважно аграрний характер, а Сполучені Штати й зовсім не існували, як чинник світової політики й економіки. А тепер Сполучені Штати стали світовим центром і спадкоємцем колишньої англійської гегемонії.

Ціла низка факторів зумовлює економічну кризу англійського господарства, що вже триває понад 5 років.

Перше місце, безперечно, належить скороченню зовнішніх ринків збуту. Це явище відбивається на всіх без винятку галузях англійської промисловості. Текстильна промисловість Ланкаширу та інших округ уже на протязі декількох років нарікає на поганий стан торгівлі зі Сходом, що почасти є наслідком зменшення купівельної його здібності з одного боку і підвищення привозного мита в Індії і Австралії з другого. Вугільна промисловість переживає нечувану кризу. Збільшення за часів війни світового тону, що далеко переважає світову потребу, далося в знаки корабельному будівництву. Металургічна промисловість терпить від зниження попиту, підвищення мита, американської конкуренції.

Експорт вугілля — ця найголовніша стаття англійського торговельного балансу, — дуже зменшився через скорочення світового споживання. Та й особлива міжнародня кон'юнктура вугільного ринку несприятливо відбилася на англійській вугільній промисловості. За планом Дауеса Німеччина постачає Італії величезну кількість вугілля, — 180.000 тон щомісячно, тимчасом раніш вона споживала майже виключно англійський вугіль. Росія, що й Англія теж постачала своє вугілля, вийшла із світового обороту. Крім того, на зменшення споживання вугілля вплинуло багато ще інших обставин, от як перехід на рідке паливо, спорудження потужних силових станцій, використання водної сили то — що.

Вже хутко рік, як англійську вугляну промисловість підпирають урядові миліції. Лише завдяки урядовій фінансовій допомозі, шахтовласникам пощастило зліквідувати тяжку кризу в квітні минулого року. Дарма що ця допомога коштувала урядові 20 мільйонів фунт. стерлінгів і поставила його перед загрозою бюджетового дефіциту, вона не поліпшила становища вугільної промисловості: експортіві можливості останньої скоротилися протягом минулого року. Була призначена спеціальна урядова комісія, що кілька місяців студіювала становище вугільної промисловості. Відбувалися спільні наради шахтовласників, представників залізних, сталевих, газових, електричних підприємств і залізничних компаній. Словом радилися продуценти й голівніші споживачі вугілля. Наслідки всіх цих комісій і нарад були мало втішні. Кожний нарікав на власну біду і ніхто не подав реальних вказівок і практичних заходів, як же вибратися з тих суточок, куди зайшла вугільна промисловість. Так вона й не посунулася з місця.

Як ілюстрацію наводимо декілька цифр, що характеризують пересічний місячний здобуток вугілля, за минуле п'ятиріччя²⁾.

¹⁾ H. A. L. Fisher, — Then and Now London 1925.

²⁾ The Economist, лютий 1926 p.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Тисячі тон	13.822	21.133	23.450	22.646	20.964

Тимчасом пересічний місячний здобуток вугілля перед війною 1913 року виносив 24.336 тисяч тон. Отже наведені цифри значно нижчі від передвоєнних, і як бачимо, виявляють тенденцію до дальшого зниження.

Закон про грошову реформу в квітні 1925 року і поворот Англії до золотого стандарту теж не мало спричинилися до вугільної кризи. Відновлення золотого паритету піднесло ціну експортного вугілля майже на два шілінги за тону, що безумовно потягло значні витрати для вугільного експорту. Кейнес ще до переведення грошової реформи попереджав, що вона матиме наслідком неминучу промислову кризу і зріст безробіття¹⁾.

Цікаво відзначити, що буржуазні економісти жодним словом не натякнули на одну із важливіших причин вугільної кризи, себ-то на штучно роздутий, за часів війни й інфляції капітал вугільної промисловости. Перед війною цей капітал виносив 135 мільйонів фунт. стерлінгів, а 1925 року він досяг 195 мільйонів фунт. стерлінгів. Як бачимо, збільшення дає 60 мільйонів фунт. стерлінгів, отже 45%. Більшу частину цього „капіталу“ становить випуск нових акцій, що розподілялися між акціонерами й вищим техперсоналом, як додаток до дивидендів, в формі тантьєм, то-що. Цей капітал — по-суті фіктивний, з нього користувалися здебільшого, щоб скрити суму дійсних прибутків від податкових інспекторів. Тепер, коли прибуткам військового часу настав кінець, цей штучно роздутий капітал лежить великим тягарем на плечах вугільної промисловости²⁾.

Ще сумнішу картину являють собою дані, що торкаються торговельного балансу. Вони свідчать, що пересічна місячна цифра імпорту продуктів перевищує експорт. Отже Англія має ясно виражений пасивний баланс³⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Тисячі фунт. стерлінгів	22.931	14.091	17.536	28.509	32.947

Наведені тут цифри виявляють неухильну тенденцію до зростання. Пасивний торговельний баланс минулого року досяг нечуваної цифри — біля 400 м. фунт. стер. Правда, деякі оптимисти гадають, що він зрівноважується так зв. „невидимим експортом“, себ-то прибутками від вартостей, уміщених за кордоном і від фрахтів. І дійсно, загальний баланс 1925 року був ніби-то активним, давши кінець-кінцем 20 міль. фунт. стерлінгів. Але коли уважніше придивитися до розмірів і розподілу нових інвестицій, то виявиться цілком протилежна картина. Їх пересічна місячна за останні п'ять років була така⁴⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Вкладки капіталів в мільйонах фунт. стерлінгів	32,4	47,8	22,6	17,4	17,0
Ринок уміщення капіт.					
метрополії	70%	75%	55%	46%	75%
колонії	25%	13%	28%	24%	19%
закордоном	5%	12%	17%	30%	6%

Якщо перед війною лише 20% нового випуску капіталу вживалося для власної промисловости, а 80% розподілялося за кордоном, правивши за підвалину для майбутнього „невидимого експорту“, то післявоєнні інвестиції свідчать за різкий поворот в інший бік і виявляють абсолютну тенденцію до зниження. Отже експансія капіталу закордоном постійно скорочується і вже не може компенсувати пасивности торговельного балансу.

Особливо тяжкі наслідки мало ембраго (заборона) на чужоземні і навіть колоніальні позики, тісно сполучене з заведенням золотого стандарту. На лондонським

¹⁾ The Nation, квітень 1925 р.

²⁾ D. Williams, — Capitalist Combination in Coal Industrie. 1924.

³⁾ The Economist Monthly Supplement, лютий 1926 р.

⁴⁾ The Economist, The Statist, лютий 1926 р.

ринкові зовсім щезли чужоземні урядові облігації. Позики домініям і колоніям були значно скорочені. 1924 року чужоземні позики виносили 40 мільонів фунт. стерлінгів, а 1925 року вони становлять 0. Такий стан речей в майбутньому міг стати серйозною загрозою для народного господарства, але спочатку листопада 1925 р. ембраго знято.

Коли ми звернемося до основних галузів металургічної промисловості, залізо-виробничої і сталеве-ливарської, то побачимо, що вони теж не можуть похвалитися своїми досягненнями 1925 року. Пересічне місячне виробництво їх виявлялося в таких цифрах¹⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
В тисяч. тон					
чорний метал	222	415	630	620	528
сталь	314	494	719	696	626

Картина та сама, що і для вугляної промисловості. Виробництво чорного металу і сталі теж виявляє тенденцію до зниження. Особливо цікаві матеріали, що освітлюють фінансове становище п'яти керованих сталевих концернів найважливішого району сталеве-ливарської промисловості так зв. On. The Fees²⁾.

Назва концернів	1924 — 25 рік					
	Сума прибутк.	Виплати по облг.	Виплати по привилейованим акціям	Виплати по звичайним акціям	Резервний фонд	Збільшення чи зменш. продукції
Bolcow	109.279	140.000	—	—	249.000	—
Cardo Fleet	72.954	40.015	—	—	30.000	2.939
Dorman Lones	228.170	206.444	31.083	—	78.840	88.097
Pease and Partners	19.027	66.000	—	36.790	13.082	96.845
South Durham	93.932	13 500	18.000	35.000	25.000	6.432
Разом . .	304.804	465.959	49.083	71.790	102.357	179.571

Тимчасом загальна сума передвоєнних прибутків (1913 — 1914 р. р.) виносила 1.067.178 фунт. стерлінгів, із них на збільшення продукції пішло 33.643 фунт. стер. Отже тут також позначилася тенденція до дальшого зниження. Окремі концерни закінчили рік із чималою заборгованістю, інші примушені були зменшити продукційний масштаб.

Переходячи до аналізу дальших галузів народного господарства Англії, ми спинимось ще на корабельнім будівництві і на текстильній промисловості. Їх розвиток протягом минулого п'ятиріччя характеризується такими щомісячними пересічними цифрами³⁾.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Збудовані судна					
в тисячах тон	3798	2236	1492	1477	1165
Експорт вовняної тканини в міль. ярдів	76,5	121,4	148,5	164,7	132,3
Експорт бавовнян. ткан. в міль. ярдів	241,9	344,5	345,0	370,3	369,0

Із наведених даних видно, що становище текстильної промисловості можна вважати за досить добре. В обох її галузях позначилася помітно тенденція до підвищення. Однак, треба зауважити, що експорт бавовняних виробів до Індії цього

¹⁾ The Economist, лютий 1926 р.

²⁾ The Economist, січень 1926 р.

³⁾ Board of Trade Journal, березень 1926 р.

кварталу трохи знизився проти минулого кварталу, а експорт до Хіни упав і навіть досить значно, — на 120 міль. ярдів.

Що-ж до корабельного будівництва, то воно лише стверджує загальну тенденцію до зниження, що, як ми бачимо, властива динаміці сучасного англійського господарства в цілому.

Англійська промислова криза виявляє глибокі суперечності між промисловим і фінансовим капіталом. Лондонське Сіті, що панувало перед війною на світовому грошовому ринку, майже не цікавилася англійською промисловістю. Сіті і промисловість жили кожне своїм окремим життям. Фінансова політика Сіті мала за свій вихідний пункт потреби й інтереси міжнародної торгівлі і світового грошового ринку в цілому. Цю політику диктувало Сіті не для самої Англії, а для цілого світу, воно тримало в своїх руках життя всього світового господарства, воно було фактичним керівником світового економічного життя. Сіті і фунт неподільно панували над світом.

Імперіалістична війна завдала першого уряду світовому пануванню Сіті. Фунт покотився. Виникає інфляція і фунт стає валютою, що падає. Його місце на світовому грошовому ринку поволі заступає долар. Але Сіті не може погодитися з таким становищем. Після війни воно починає вести дефляційну політику, цілком не зважаючи на інтереси англійської промисловості. Ця політика руйнує експортну промисловість, — цей основний стрижень англійського господарства.

Біля дефляційної політики і питання про поворот до золотого стандарту розгорілася запекла боротьба. В цій боротьбі Сіті опинилося переможцем. Уряд призначив спеціальну комісію на розроблення питань грошової реформи й стабілізації фунта. В квітні 1925 року Черчіль переводить закон про грошову реформу і Англія повертається до свого золотого паритету.

Отже і цього разу англійський уряд був лише до послуг Сіті. Правда, свого часу Черчіль соромливо пояснював, через що уряд мусив так поквартитися перевести реформу. Мовляв, домінії, а надто Австралія й Південна Африка, що мало потерпіли від війни, давно вже збиралися перевести у себе грошову реформу, а це могло привести до розриву між англійським фунтом і фунтом колоній і стати початком розпаду Англійського Сполученого Королівства.

Але, очевидно, остаточним і розв'язковим чинником було бажання лондонського Сіті повернути своє колишнє панування на світовому фінансовому ринку. Це яскраво висловив в одній своїй парламентській промові Черчіль, сказавши: „наша роль давати всьому світові капітал і кредит“.

Дуже чутливим барометром, що реагує на всі коливання економічної кон'юнктури є безробіття й банкруцтва.

За офіційними відомостями¹⁾ стан ринку праці 1925 р. був багато гірший, ніж 1924 року. Пересічний місячний відсоток безробітних виносив 9,3% 1925 року 11,3% 1924 року. Звичайно, безробіття розподіляється нерівномірно серед різних галузей промисловості. Найгостріш воно відчувалося у вугільній промисловості, де влітку 1925 року воно досягло свого найвищого пункту — 300.000 людей, неб-то 25% загального числа безробітних. На початку 1926 року число безробітних виросло 1.320.000, але на ділі це число ще більше, бо від листопада минулого року уряд почав штучно обмежувати кількість зареєстрованих безробітних, свавільно позбавивши допомоги де-які категорії робітників.

Пересічні місячні цифри безробіття мають такий вигляд:

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Число безробітн.	1.934.000	1.432.000	1.227.000	1.260.000	1.251.000

Отже хоча число безробітних ніби й зменшилося, ринок праці лишається не-благоннадійним, бо вже у січні 1926 року безробіття піднялося до 1.400.000 тисяч.

Із загального числа осіб, що мають право на соціальне страхування 11,4% становлять безробітні, які потребують допомоги. Біля цього питання точиться дуже жвава дискусія. Останніми часами виникла навіть думка взагалі про доцільність існуючої форми грошової допомоги безробітним.

Нещодавно заснований Промисловий Інститут, що має завдання вивчати соціальне питання в Англії (а членами його є видатні представники торговельного й

¹⁾ The Ministry of Labour Gazette, січень 1926 р.

фінансового капіталу і почасти представники робітничої класи) тримається того погляду, що грошову допомогу безробітним треба скасувати або принаймні змінити її форму.

В своїм меморандумі Інститут висловлюється за те, щоб розв'язати питання про безробіття, використовувати для цього так зв. Trade Facilities Act. Останній передбачає формальну допомогу, в формі кредитів то-що, здатним до розвитку підприємствам і деяким галузям експортної торгівлі.

Англійський державний банк також обстоює кредитування підприємств залежно від того, як вони використовують безробітних.

Що деякій частині англійської буржуазії доводиться скрутно, показують пересічні місячні цифри банкруцтв.

Роки	1921	1922	1923	1924	1925
Число банкруцтв	307	423	451	428	444

Як бачимо, й тут 1925 рік гонить напередки. Тимчасом за обчисленням Bankers Trust Co, що є в цій справі великим авторитетом, національний дохід Англії проти передвоєнного трохи підвищився, а саме з 10,1 мільярду до 11,1 мільярду. Це дуже характерне явище, воно свідчить, що загальна тенденція англійської економіки до зниження не заважала робити блискучі гешефти декотрим капіталістичним групам. Ось прим. деякі дані¹⁾

	Баланс на 30 червня			
Роки	1922	1923	1924	1925
Чистий прибуток в міль. фунт. стерл.	80,2	115,6	135,0	150,0

Отже скаржитися, здається, не доводиться, а проте капіталісти нарікають на погані гешефти і користуються цим для зниження зарплати, бо жадають весь тягар перекласти на плечі робітництва.

В червні минулого року Федерація Британської Промисловості подає урядові меморандум. Він складений в дуже мінорнім тоні, скаржиться на промислову кризу і звертає увагу на те, що криза викликана цілою низкою причин, які лежать по-за контролем Англії і очевидно, мають затьняний характер. Сюди стосуються: напевність політичного становища закордоном, митні бар'єри, що ними інші держави бороняться від чужоземної конкуренції, валютний думпінг Франції, Італії, Бельгії, Польщі, що надзвичайно утрудняє експорт, зріст протекціоністського руху навіть у домініях. Крім того, меморандум покликається й на інші чинники, от як тяжкі податки, особливо державні видатки на страхування від безробіття і старости, спустошення, що дефляційна політика й грошова реформа спричинили в експортній промисловості й т. д.

Свої надії що до ліквідації кризи й на промислове піднесення англійська буржуазія покладала на консервативний уряд, але цим сподіванням не пощастило здійснитися. Не зважаючи на значну урядову допомогу (от хоч-би 20 мільйонів ф. стер. субвенції вугільній промисловості), 1925 рік не поліпшив становища.

Але події останніх місяців англійського суспільного життя свідчать, що буржуазія знову з надзвичайною енергією заходила коло розв'язання робітничого питання. При парламенті створено комітет дослідження умов торгівлі й промисловості²⁾. В основу його діяльності покладено звіт асоціації англійських інженерів, опублікований у квітні минулого року. Цей документ дає специфічне освітлення становища з погляду підприємців. Провідна думка його та, що великі кошти англійського виробництва є головною перешкодою в боротьбі проти несприятливих умов збуту. Ці кошти зумовлені невідповідною довжиною робітнього дня, що залежить від вимог тред-юніонів, а не від дійсних економічних обставин.

Розмір заробітної плати перевищує всякі економічні можливості і не зрівноважується належним утворенням вартостей. Він не зважає на чужоземну конкуренцію й купівельну спроможність споживача.

На з'їзді консервативної партії в Брайтоні одноголосно прийнято резолюцію, щоб уряд в своїй політиці уважніше ставився до інтересів промисловості.

¹⁾ The Economist., липень 1925 р.

²⁾ Committee of Inquiry upon Industrie and Trade.

Отже буржуазія не задоволена своїм урядом і вимагає від нього негайної дії. Все це, звичайно, не лишилося без впливу. Уряд ретельно став готуватися до боротьби з майбутньою „червоною небезпекою“, вбачаючи в можливому страйковій приклад революції. Він створив уславлену OMS¹⁾ по-суті штрайкбрехерську організацію, що має завдання взяти на себе під час страйку транспорт, службу зв'язку, комунальні послуги й т. ін. Очевидно англійці скористалися тут з досвіду Німеччини, де свого часу Носке з'організував так зв. Technische Nothilfe, щоб-то технічну допомогу, з тими самими функціями й метою.

Батьком цієї OMS вважають міністра внутрішніх справ Джонстона Гікса. Він поділив усю країну на 10 округ, куди призначені особливі урядові комісари продовольчих справ, транспорту, зв'язку і спеціально для організації охочекомонних комітетів, що керуватимуть всією роботою на місцях.

Супроти цих заходів буржуазії англійський пролетаріят чинить організований опір. Кампанія розпочалася заснуванням так зв. Робітничої згоди, що її заклали гірники, транспортники й машиністи, а пізніше прилучилися спілки робітників металургічної, електротехнічної промисловості та некваліфікованих робітників.

Далі скликано загальну підготовчу конференцію, що відбулася в березні цього року. Серед пунктів, що вона піднесла, найбільшу увагу притягають: розроблення заходів для одсічі майбутнього наступу капіталістів, оборона волі і прав робітничої класи, єдність міжнародного професійного руху. Гаслом дня став бойовий заклик гірників: „Nota peny of the pay, not a second on the day“²⁾.

Підводячи підсумки, можна сказати, що загальна тенденція до зниження, властива динаміці сучасного англійського господарства, привела до органічної кризи небувалої сили й розмаху. Характерною ознакою цієї кризи є безнастанні хитання кон'юнктури, що спричинилися до вищезазначеної структурної зміни англійської економіки. Склалася така економічна ситуація, що цілий ряд об'єктивних обставин і чинників штовхають англійську буржуазію до упертої боротьби проти пролетаріату.

В яку форму виллється і чим кінчиться ця боротьба, покаже найближча будучина. А поки що можна лише сказати, що видимий успіх англійської буржуазії в боротьбі з травневим загальним страйком ще справи зовсім не розв'язує.

Охр. Соболев

¹⁾ Organisation for Maintanig of Services.

²⁾ Ні на гріш зменшувати заробітню платню, ні на секунду збільшувати робітний день.